

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRKİYE’DE GENEL ATASÖZÜ VE DEYİM SÖZLÜKLERİNDE ANLAM VERME ÇALIŞMALARINA TOPLU BİR BAKIŞ

Nail TAN*

Öz

Osmanlı döneminde, 1480’den itibaren günümüze intikal eden yazma eserlerde atalar sözü, “Oğuzname” genel başlığı altında atasözü-deyim karışık, anlamları verilmemiş, ancak divan şiirinde ya anlam karşılığı ya da yansıması beyitlerle desteklenmiş liste sözlükçülüğü evresi yaşanmıştır. 1819’da *Turfetü’l-Emsâl*’le atasözlerinin şerh edilmesi aşamasına geçilmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında yazmalardaki gelenek basma eserlerde de geliştirilerek sürdürülmüş; manzum örneklere nesir parçaları da eklenmiş; halk ağzından derlemelerle (A. Vefik Paşa’nın eseri gibi) söz sayısı artırılmıştır. Liste sözlükçülüğü ve manzum örnekler kullanma, anlam vermeme basma eserlerin de temel özellikleridir.

Cumhuriyet döneminin 1923-1950 yılları arasında M. Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön ve M. Ali Ağakay’ın sözlük çalışmalarında atasözü deyim ayırımında önemli adımlar attıkları, anlam vermeyi gündeme getirdikleri görülmüştür. M. Esat İleri’nin 1924 tarihli *Kinâyât*’ında başlayan, mahallî atasözü deyim sözlüklerinde gelişen anlam verme girişimi, 1943’te Mustafa Nihat Özön’ün *Türkçe Tâbirler* Sözlüğü ve 1949’da Mehmet Ali Ağakay’ın *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* ile ileri bir safhaya taşınmıştır.

Özön ve Ağakay’ın sözlüklerinin basıldığı yıllarda TDK Kitaplığına Hüseyin Şevket Ayduz’ün hazırladığı *Halk Tâbirleri* ve Hulusi Sadullah

Geliş Tarihi/ Date Applied: 03.02.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 25.06.2020

Makalenin Künyesi: Tan, N. (2020). “Türkiye’de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 257-296.

DOI: 10.24155/tdk.2020.149

* KTB Emekli HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci, nailtantdk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7267-1418

Tirişoğlu’nun hazırladığı *Türkçe Deyimler Sözlüğü* eserleri girmiştir. Bu eserlerde de deyimlere anlam verilmiş, cümle içinde kullanılışları gösterilmiştir. TTK Kitaplığında da benzeri yayımlanmamış çalışmalar vardır.

TDK’nin 1953-1959 yılları arasındaki atasözü ve deyim derlemeleri; geniş kapsamlı, genel, anlamları verilmiş, atasözü deyim ayrımı daha sağlam yapılmış sözlüklerin hazırlanmasına önemli katkıda bulunmuştur. Yine Müstecip Ülküsal ve A. Battal Taymas’ın Ankara’da basılan yurt dışı Türkleriyle ilgili sözlükleri de yararlı olmuştur.

TDK’nin kurumsal çalışma olarak genel atasözü deyim sözlükçülüğünde Ömer Asım Aksoy vasıtasıyla 1971 ve 1976 yıllarında son aşamaya ulaştığı dönemde H. Fethi Gözler, Ali Doğanay ve Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı) da süreci hızlandıran sözlüklere imzalarını atmışlardır.

Anahtar sözcükler: Atasözü, deyim, sözlük, anlam verme, Kâşgarlı Mahmud, Tosyalı Hâlis, Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön, Türk Dil Kurumu.

A Collective Overview of the Sense-Making Studies of General Proverbs and Idioms Dictionaries in Turkey

Abstract

In the manuscripts that have been transferred since 1480; the phrase of ancestors in the Ottoman period, which is expressed under the general title of “Oghuzname”, the proverb-idiom and its meanings are not given, but in the poetry of the divan either its meaning or its reflection is supported by couplet and so that the list lexicography phase was experienced. In 1819, the stage of commentary of proverbs was started with *Turfetü’l-Emsâl*.

In the second half of the 19th century, the tradition in manuscripts was developed and continued in printed works, prose pieces were added to poetic examples, and the number of words was increased with compilations (such as the work of A. Vefik Pasha). List lexicography and using verse examples, not giving meaning are the basic features of printed works.

Between 1923-1950 of the Republic period, it was seen that M. Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön and M. Ali Ağakay took important steps for the dictionary distinction in their studies and brought meaning to the agenda. The attempt to give meaning, which started in the 1924 *Kinâyât* of M. Esat İleri and developed in the local proverb idiom dictionaries are moved to an advanced stage with the *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* (Turkish Phrases Dictionary) of Mustafa Nihat Özön in 1943 and in 1949 Mehmet Ali Ağakay’s *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* (Dictionary of Metaphors in Turkish).

In the years when the dictionaries of Özön and Ağakay were published, the work *Halk Tâbirleri* (The Public Locutions) prepared by

Hüseyin Şevket Aydıöz and the *Türkçe Deyimler Sözlüğü* (*Turkish Idioms Dictionary*) prepared by Hulusi Sadullah Tirişoğlu entered the Turkish Language Association (TLA) Library. In these studies, meanings of idioms are given and their use in sentences is shown. There are similar unpublished studies in the Turkish Historical Society (THS) Library.

Proverbs and idiom compilations of TLA between 1953-1959; extensive, general, given meanings, proverbial idioms have been made more robust, which has contributed significantly to the preparation of dictionaries. In addition, the dictionaries of Müstecip Ülküsal and A. Battal Taymas which printed in Ankara and related to Turks living abroad were also useful.

During the period when TLA reached the final stage in 1971 and 1976 thanks to Ömer Asım Aksoy for his dictionary of general proverbial idioms; H. Fethi Gözler, Ali Doğanay and Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı) also published dictionaries that accelerated the process.

Keywords: Proverb, idiom, dictionary, meaning studies, Mahmud al Kashgari, Tosyalı Hâlis, Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön, Turkish Language Association.

Giriş

Bu konuyu ele alırken temel amacımız; ister Arap, isterse yeni Türk alfabesine göre sözlük düzeninde veya paralelinde sıralanmış kalıplaşmış sözlerden oluşan müstakil atasözü, deyim yazma, mecmua, risale ve sözlüklerinde, anlam verme çalışmalarının başlangıç ve gelişimini gözler önüne sermektir. İddiasız, bu ön çalışmamızda bugün kitaplıklarımızda mevcut, kolaylıkla erişilebilen kaynaklar esas alınmış; genel ağ/ internet verilerine itibar edilmemiştir. Yurt dışı çalışmalar da dikkate alınmamıştır. Zamanla yeni kaynak ve araştırmaların ortaya çıkmasıyla yazdıklarımızda bazı değişiklik, düzenlemelerin olabileceği tabiidir. Bu takdirde, ek makalelerle çalışmamızı olgunlaştırma, tamamlama yoluna gideceğiz.

Yazımızda tarih boyunca atasözü, deyim karşılığında kullanılan sav, mesel, emsâl, darbimesel/ durûb-ı emsâl, tabir, meşhur söz, atalar sözü gibi temel terimler üzerinde duracak değiliz. Kullandığımız kaynaklardan söz ederken yazarın, istinsah edenin tercihlerine bağlı kalacak, eser adlarındaki yazım biçimini dikkate alacağız.

Sözlük bilimi, anlam bilim, paremiyoloji/atasözleri bilimi ve frazeiyoloji/deyim bilimi bakımından önemli bulduğumuz bu çalışmaya başlarken, Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi'nin *Turfetü'l-Emsâl* adlı, Tosya çevresinden derlediğini belirttiği 76 atasözü, deyim anlamlarını şerh yoluyla vermeye çalıştığı 1819 tarihli yazma eserinin, Prof. Dr. Mustafa Arslan tarafından yeni Türk alfabesine aktarılmış metni ile incelemesinin 2019 yılında ya-

yımlanmasının (Arslan, 2019) büyük rolü bulunduğunu belirtmeliyiz. Söz konusu yayın sayesinde, uzun zamandır incelemeyi düşündüğümüz bir konuyu etraflıca ele alma şansına kavuştuk.

Günümüz sözlük biliminde artık atasözü ve deyim sözlüklerinde, söz varlıklarının tamamının anlamları verilmekte, cümle içinde kullanılışlarına dair edebî eserlerden tanık cümleler alınmakta, kolaylıkla erişilmelerini sağlamak için çeşitli dizinler düzenlenmektedir. Oysa 1970’li yıllara kadar bu alandaki sözlüklerde atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş, tanıkları gösterilmemiş, dizinleri yapılmamış alfabetik liste yayımlama biçimi yaygındı. Osmanlı döneminde, divan, kısmen de halk şiirinden nadir olarak da edebî, ilmî eserlerden tanık gösterme geleneği Cumhuriyet döneminde de bir süre etkisini sürdürmüştü.

Bu makalede, genel atasözü ve deyim sözlüğü hazırlayıp yayımlama yöntemi, sadece anlam verme açısından ele alınacak, atasözü deyim ayrımı, tanık gösterme, dizin hazırlama, madde başı düzenleme gibi hususlar üzerinde durulmayacaktır. Konu iki temel başlık altında ele alınıp incelenecektir: I. Cumhuriyet öncesi Osmanlı coğrafyasında kaleme alınan atasözü ve deyim sözlüğü özelliğine yakın yazma ve basma eserlerde anlam verme çalışmaları. II. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmaları.

I. Cumhuriyet öncesi Osmanlı coğrafyasında kaleme alınan atasözü ve deyim sözlüğü özelliğine yakın yazma ve basma eserlerde anlam verme çalışmaları:

Bu bölümde inceleyeceğimiz eserler, atasözü ve deyim sözlüğü özelliğine sahip veya yakın yazma ve basma kaynaklardır. Bunlarda atasözü ve deyim ayrımına gidilmediğini, atalar sözü/durûb-ı emsâl teriminin ikisini de ihtiva ettiğini tekraren vurgulamak zorundayız. Yine, sıralayacağımız en geniş kapsamlı kaynaklardan biri hariç, diğerlerinde sözlere anlam verilmediğini, sadece onların yazıya geçirilip unutulmaktan kurtarıldığını şükran duygularımızla belirtiyoruz.

İncelememizde atasözü ve deyimleri mısra veya beyit hâlinde kullanılan, dil özelliklerini ve söz dizimini değiştiren şairlerin eserlerine yer vermeyeceğiz. Güvahî’nin *Pendnâme*’si, *Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl*, Hıfzî’nin *Manzume-i Durûb-ı Emsâl*’i gibi. Çünkü, bu eserler bir sanat ürünüdür.

Bugünkü bilgilerimize göre, başlıca eski atasözü ve deyim eserlerinin anlam verme kavramı açısından durumları, tarih sırasına göre kısaca şöyledir:

A. Yazma eserler:

• *Kitâb-ı Atalar Sözü:*

H. 885/M.1480-81 tarihinde tamamlanan eserin yazarı, düzenleyeni bilinmemektedir. Fatih (Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü: 3443) nüshasında (H. 963-M.1556 istinsah tarihli) 697, 1526 istinsah tarihli Paris (Bibliothèque Nationale: Turc 237) nüshasında ise 659 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Fatih nüshası Veled Çelebi [İzbudak] tarafından önce yeni Türk alfabesine, sonra da günümüz Türkçesine aktarılmıştır (İzbudak, 1936). Yazmayla ilgili geniş bir inceleme yayımlanmıştır (Böler, 2017). Paris nüshası hakkında da Boratav'ın bir tanıtım makalesi vardır (Boratav, 1954).

• *Hazihi'r-Risaleti min Kelimâti Oğuznâme el-Meşhur bi-Atalar Sözü:*

Berlin Devlet Kütüphanesi MS. Diez A. Oct. 1131'te kayıtlı bu yazmanın XV. yüzyıldan önce veya XV-XVI. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir (Arslan, 2019: 22). İstinsah tarihi ve müstensihî belli değildir. Bu *Oğuznâme*'nin Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi El Yazmaları Bölümünde *Kitâb-ı Oğuznâme* veya *Emsâl-i Mehmedalî* adıyla tanınan ancak *Emsâl-i Türkî* şeklinde kaydedilen (121/58) daha kısa bir nüshası daha bulunmaktadır. Berlin nüshasında çoğu atasözü 2.210, Petersburg nüshasında ise 1.863 söz yer almaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir.

Berlin Oğuznâmesi'nden ilk kez H. F. von Diez söz etmiş ve iki makalesinde Almancasıyla birlikte 400 söz yayımlamıştır. Bu makaleler, Dr. Hasan Güneş tarafından 2018 yılında Türkiye Türkçesine çevrilmiştir (Diez, 2018: 17-175).

Berlin nüshası hakkında bir yüksek lisans çalışması yapılmış (Çınar, 1996), iki makale yayımlanmıştır (Ceyhan, 1998; Özkan, 2014). Bu *Oğuznâme*'nin bir parçası Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kitaplığında olup Orhan Şaik Gökyay tarafından yeni Türk alfabesine aktarılmıştır (Gökyay, 1938: 122-123). Bu metinde, 11 atasözü tespit edilmiştir (Oy, 1972: 171).

Petersburg nüshası, önce Samet Alizade tarafından 1987'de Bakü'de Kiril harfleriyle yayımlanmıştır. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat, bu baskıyı esas alıp bazı eklerle *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedalî)/XV. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı* adıyla 1992 yılında eseri Türkiye Türkçesine kazandırmıştır (Bayat, 1992).

• *Jonh Covel/British Museum Yazması:*

Prof. Dr. Şükrü Elçin'in görüp Türkiye'ye bir makaleyle tanıttığı (Elçin, 1977: 165-169) bu yazma 1661 tarihlidir. Müzenin yazmalar bölümünde 5486 numarayla kayıtlıdır. İçinde Latin harfleriyle yazılmış 99 söz bu-

lanmaktadır. Anlamları verilmemiştir. Sözlerin bir kısmı atasözü değildir. Eski kaynaklardan derlenip yazmaya alındığına şüphe yoktur.

- Süleymaniye K. 5424 Numaralı Mecmua:

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümündeki 5424 numaralı bu mecmua, XVII. yüzyıla aittir. Mecmuanın 96/b-98/a varakları arasında anlamları verilmeden 184 atasözü sıralanmıştır. Eski kaynaklardan derlendiği tahmin edilmekte olup derleyeni belli değildir. Söz konusu mecmuadaki sözler, Prof. Dr. Sadeddin Buluç tarafından incelenip yeni Türk alfabesine aktararak yayımlanmıştır (Buluç, 1978: 11-13).

- *Türkçe Tekellümât:*

Oxford Bodleian Kütüphanesi yazma eserler bölümünde 192 numarayla kayıtlı *Türkçe Tekellümât* adlı mecmuanın ikinci kısmında “Durûb-ı Emsâl Beyânındadır” başlığı altında Arap alfabesine göre sıralanmış 290 Türkçe atasözü bulunmaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Bu yazma, Prof. Dr. Şükrü Elçin tarafından Türkiye’ye tanıtılmıştır (Elçin, 1977: 216-228). Makalede yazmanın, XVIII. yüzyıl başlarında kaleme alındığı belirtilmiştir.

Yazmanın üçüncü bölümünde ise 31 Nasreddin Hoca fıkrasının yer aldığı görülmektedir.

- *Hurûf ile Müretteb Durûb-ı Emsâl:* Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi:

Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi (1717-1788) tarafından yazılan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesindeki iki nüshası (Pertev Paşa/614; Esad Efendi/3743) üzerinde yapılan bir incelemeye göre (Yılmaz, 1999: 225-271), eserde 449 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Sözler, anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Dr. Yılmaz; 449 sözden 121’inin bugüne kadar yayımlanmış sözlüklerde bulunmadığını, ayrıca eserde hiçbir yabancı atasözü deyimini yer almadığını tespit etmiş ve sözleri yeni Türk alfabesine göre sıralayarak yayımlamıştır.

Müstakimzade’nin yaşadığı dönem dikkate alındığında eserin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tamamlandığı söylenebilir.

- *Turfetü’l-Emsâl:* Hâlis Efendi:

1819 yılında Hâlis Muhammed bin Ahmed et-Tosyavî tarafından yazımı tamamlanmış bu yazmada, Tosya (Kastamonu) çevresinden derlenmiş Arap alfabesine göre sıralanmış 76 atasözü vardır. Yazarı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Türkiye’deki kütüphanelerde dört nüshasına rastlanmış, hakkında Prof. Dr. Mustafa Arslan tarafından bir inceleme yapıp yayımlanmıştır (Arslan, 2019). Yazmadaki 76 atasözü, Mehmet Hâlis Efendi tarafından ayet, hadis, atasözü, fıkrâ ve beyitler kullanıla-

rak açıklanmış, daha doğrusu şerh edilmiştir. Türk toplumunda ayet ve hadisten sonra en itibar edilen tavsiye, nasihat konumundaki atasözlerinin ayet, hadis gibi şerh edilmesinin ilk örneği, bugünkü bilgimize göre bu eserdir. Atasözlerine anlam verme açısından önemi yanında, sözlerin halk arasından derlenmesi de (yazarı tarafından belirtilmiştir) değerine değer katmaktadır. Eserde açıklamalarda kullanılanlarla birlikte 128 atasözü ve 60 deyim bulunmaktadır (Arslan, 2019: 28).

Yazmada atasözlerinin nasıl şerh edildiğine, nasıl yorumlandığına dair iki örnek vermek istiyoruz. Bu metinler, Prof. Arslan'ın aktarmasından TDK'de görevli AYG Uzmanlarından Mustafa Tızlak tarafından kısmen sadeleştirilerek elde edilmiştir:

45. *Akıl yaşta değil baştadır* (Arslan, 2019: 141-142): Kemal ehli kişilerin güzelliklerinden olan anlamları ve kavramları ayırt edebilme akli ve yeteneği, yaş ve yılın çokluğunda değil hâl erbabının mutluluk taçlı başındadır. Zekâ ve fetanet sahibi, zarafet süsleyenin akıl sahibi olması beyaz sakal ile ortaya çıkmadığından dolayı; bu meclisleri ve toplantı yerlerini süsleyen atasözü, hoşluktan uzak anlamından bu tarz ile düğümlerinden kurtulur. Gece gündüz çalışmak ile kavuşmanın harem dairesine erişilir. Hâl ehli olmak için boş lakırdı bağından kurtulup sert münakaşalara girmek gerekir. Nitekim *Sübha-yı Sıbyan* sahibi bu manada şüphe düğümünü çözmek için şöyle buyurur:

Ne mâl iledir ne sâl iledir beyim ululuk kemâl iledir.

Esad Muhlis Paşa

Sakalını değırmende ağartmışa benzeyen, parlak olmayan bir zihin ile seksen sene yaşadığı hâlde, çok fazla kemale ermemiş yaşlı vardır. Aynı şekilde “Eşek büyümele tavla başı olmaz meğer yeniçeri ocağında ola.” Zira her ne kadar kötü davranış hamalı var ise de onu hak etmeden ziyadesiyle uzaklaşmış birkaç tane fasık ve fasit kimse bulunur ki bu yerlere oldukça revaç ederler. Bu azamet sahibi mısra, halkın dilinde her an ve durumda görülmektedir.

Gel zuhûr et kandasın ey Mehdi-yi sâhib-zamân

Kim cihânda zâhir olmadık alâmet kalmadı

Bâkî

[Latîfî, tezkiresinde bu beyitin şairini Askerî olarak göstermiştir.]

Aslında bir kemal ehli dikkatli bir şekilde etrafını anlamlandırmaya çalışsa görecektir ki kıyamet alametlerinin görülmeye başlaması bir Arap meselinde de belirtildiği gibi (*Ezhâru mine 'ş-şemsi ve eclâ mine 'l-ems*) güneşten daha aydın, dünden daha açıktır.

75. *Yalancının evi yanmış kimse inanmamış* (Arslan, 2019: 173-174): Her işi yalan dolan olan yalancı ve kötü düşünceli kişinin baykuşun yaşadığı yuvası gibi olan evi, kahır ateşinin parladığı haset edenin gönü gibi dumanlar içinde kalıp binlerce zarar ve kayıp ile harap ve bitap olsa, gönül aynaları doğruluk ve huzur cila aleti ile cilalanan akıllı kimseler buna benzer yalan tarafı ağır basan feryatlara itimat etmezler. Bu doğruluğu su götürmeyen atasözü zekâ pırıltısı olan bir ağızdan çıkmıştır. Çoğunlukla sözü ve davranışları, yalan ve sahte ile karışık, davranışları zahiren ve batinen yalanlarla dolu olan kişi dört bir tarafta kabul görmez. Görmez misin, sabah ve sadık doğruluk ile anılan olduğu için altın taçlı güneş ile yıldızlar arasında seçkin ve yalancının ayak basılmamış yolunun yalancı fecrinde gitmek, kaybolup giden serap gibi daha ortaya çıkmadan garip olur. “*Doğruya Hak yardımcıdır, eğrinin kelamı asel (bal) ise basaldan (soğan) acıdır.*” diye Anadolu şairlerinden zarafet bendergânının hocası Yusuf Nabi, yalancı kimsenin yalanı kitap ve doğrular yanında itibar sahasından uzak ve rağbet mekânından geçmiş olduğunu

Dahu kimden ümîd ü lutf idersin Nabiyâ bilmem

Sabahın bir nefesde nısfı kâzib nısfı sâdıkdır

diye ilham ve letafetle ifade etmiştir.

• *Armağan*: Edirneli Ahmed Bâdî Efendi:

Edirne İl Halk Kütüphanesinde T.Y. 2304 numarayla kayıtlıdır. Yazarı Ahmed Bâdî Efendi, 1839-1908 yılları arasında yaşamıştır. Kaltakkıran ailesindedir. 1874-75 yılları arasında kaleme alınmış olup içinde 5.675 atasözü ve deyim ile bunların çoğunun kullanıldığı 478 şaire ait 5.106 beyit bulunmaktadır. Sözler anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Divan şiirinde kullanılan atasözü ve deyimleri ihtiva eden en geniş kapsamlı eserdir denilebilir.

Bu değerli yazma eser, 2004 yılında yeni Türk alfabesine aktarılarak incelemesiyle birlikte ABD’de Harvard Üniversitesi Yayınları arasında yayımlanmıştır (Beyzadeoğlu, Gürgendereli, Günay, 2004).

• *Atalar Sözü Mecmuası*: Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı:

TDK Kitaplığı Etütler Bölümünde 104 numarayla kayıtlıdır. İki cilt, eklerle birlikte 1994 sayfadan oluşan yazma bir eserdir. Müellifi hakkında ayrıntılı bilgi sahibi değiliz. Sadece, eserden Osmanlı Adliye Nezaretinin/ Adalet Bakanlığının *Cerîde-i Mehâkim* ve *Cerîde-i Mehâkim-i Adliyye* dergilerinin başkâtip ve muhasebe memurluğunu yaptığını ve bu görevden emekliye ayrıldığını öğrenmekteyiz. Yazmanın 1-538. sayfaları arasında ilgili Eski TDK Başkanı Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalin’in danışmanlığında 2018 yılında Marmara Ü Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Kaynaktan

Eđitime Atasözü ve Deyimler/Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası: 1-538. Sayfalar” başlıklı bir doktora çalışması yapan Ensar Alemdar’ın verdiği bilgiye göre Kııımlı olup 1922 yılından önce ölmüş olmalıdır.

Abdülhalim Hakkı, yine Ensar Alemdar’ın tespitine göre mecmuasını esas itibarıyla 1898-1908 yılları arasında yazmış; ancak ilavelerine devam etmiş; 12 Nisan 1910 tarihinde de eserini Maarif Nazırı/Millî Eğitim Bakanı Emrullah Efendi’ye (1858-1914) sunmuştur. Nazırın üç ay sonundaki tavsiyelerini dikkate alarak eserine ilaveleri 1920 yılına kadar sürmüştür.

Müellif, eserin tamamının 35-40.000 madde başından oluştuğunu, girişte yazmışsa da Dr. Alemdar, Arap harflerine göre sıralanmış 18.101 madde bulunduğunu belirterek mükerrer sözlerin çokluğuna işaret etmiştir. Eserde atasözü ve deyimlerle birlikte vecize, dua, beddua ve bazı fıkralar da yer almıştır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Ancak, eserde deyimler genellikle cümle içinde kullanılmış şekliyle yer almıştır. Söz gelimi; “Arkası yere gelmemek” deyimini şu beş şekilde cümle içinde kullanılmıştır:

“Arkası yere gelmez pehlevandır. Arkası yere gelmez erdir. Arkası yere gelmez aslandı. Arkası yere gelmez, kalındur. Arkası yere gelmez (s. 51).”

• *Durûb-ı Emsâl*: Ali Emirî Efendi:

İstanbul’da 1908 yılında, toplamış olduğu yazma ve basma eserlerle Fatih’te Millet Kütüphanesini kuran, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ü keşfeden Ali Emirî Efendi (1857-1924) tarafından kaleme alınan, manzum ve mensur atasözü ve deyimlerin yer aldığı üç defterdir (Millet K.:282,283,284). XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yazıldığı bilinmektedir. Ali Emirî Efendi, öldüğü yıla kadar eserlerine söz ve şiir eklemiştir. Defterlerde, 2.300 atasözü ve deyim ile bu sözlerin kullanıldığı divan şairlerine ait 2.110 beyit bulunmaktadır (Arslan, 2019: 29). Sözlerin anlamları verilmemiştir. Arap alfabesine göre dizilmiştir.

Yazmada yer alan atasözü ve deyimler, E. Kemal Eyüboğlu’nun iki ciltten oluşan *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler* (1973-1975) adlı eserde kullanılmıştır (Beyzadeoğlu vd., 2004: XV). Beyzadeoğlu, Ahmed Bâdî Efendi’nin *Armağan*’ını Türkiye Türkçesine aktaran çalışmanın Ön Söz’ünde, E. Kemal Eyüboğlu’nun 20.343 madde başı sözlüğüyle *Armağan*’daki sözler arasında karşılaştırma yaptıklarını da belirtmiştir.

B. Basma eserler:

• Vâcid: *Durûb-ı Emsâl*, İstanbul 1275/1858, Âşir Efendi Mat., 31 s.

Bugünkü bilgimize göre Osmanlı döneminde İstanbul’da basılmış ilk atasözleri sözlüğüdür. Şinasî’nin kitabından öncedir. 1262/1846 yılında yine İstanbul’da Matbaa-i Âmirede basılan Divan Şairi Edirneli Hıfzî’nin *Manzume-i Durûb-ı Emsâl* adlı kitabını, atasözlerinin dilini değiştirip beyit, mısra hâline getirmesi bakımından bir sanat eseri kabul ediyor, sözlük olarak değerlendirmiyoruz. III. Ahmed dönemi (1703-1730) şairlerinden Edirneli Hıfzî’nin kitabı hakkında ayrıntılı bir inceleme yayımlanmıştır (Ceyhan, 2010: 85-119). Bu incelemede Dr. Ceyhan, Edirneli Hıfzî’nin 16. asır şairlerinden Edirneli Hıfzî Mehmed Efendi’yle (Sarı Memi) karıştırıldığını belirtip daha sonra kitabı değerlendirerek içindeki atasözü ve deyimlerin tamamını vermiştir. Kitapta, Ceyhan’ın tespitine göre 1725-1730 yılları arasında kaleme alındığını tahmin ettiği 617 söz vardır. Yazar bu baskının hangi yazma esas alınarak yapıldığını araştırmış ancak bulamadığını belirtmiştir.

Söz konusu makaleden sonra başka bir bilim insanı Dr. Mehmet Ünal da Hıfzî’nin eseri üzerinde (ancak bu defa şairi 16. yüzyılda yaşamış göstererek) ayrı bir makale daha yayımlamıştır (Ünal, 2015: 101-126). Dr. Ünal makalesinde; Hıfzî’nin Marmara Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesinde 12182 numarayla kayıtlı “Manzûme-i Durûb-ı Emsâl” adlı yazma eserini yeni Türk alfabesine aktarmıştır. Bu aktarmanın öncesinde, yazma eserin Mehmet Said tarafından 1262/1846 yılında İstanbul’da basıldığını belirtmeyi de ihmal etmemiştir.

Ahmed Vâcid Efendi (1825-1883?), 1846 tarihli Hıfzî’nin kitabında atasözlerinin dil ve söz diziminin değiştirildiğini görüp çocuk ve gençlerin yararlanamayacağını düşünerek, yeni bir kitap düzenlemeyi amaçlamıştır. Söz gelimi, Hıfzî, “Çocuktan al haberi.” atasözünü, “Al haberün sıhhatin etfâlden.” şekline çevirmiştir.

Vâcid Efendi, kitabında atasözü ve deyimleri karışık, anlamlarını vermeden Arap harfleri sırasına göre ancak ilk iki harfini dikkate alarak sıralamıştır. İçinde 690 kadar söz vardır. Yani Vâcid Efendi, eserinin başında da belirttiği gibi, Hıfzî’nin eserini esas almakla birlikte, nasihat ihtiva eden zarif insanlar arasında yaygın bazı sözleri de kitabına koymuştur.

Kitabın baş ve sonundan beşer sözü örnek olarak verelim:

<i>Elden gelen hayır, diriğ etme.</i>	<i>Ehli keyfin açtırma kutunun kapağını.</i>
<i>Az tama çok ziyan götürür.</i>	<i>Ateş ile pamuğun oyunu olmaz.</i>
<i>Ummadığın taş baş yarar.</i>	<i>Eşek kocamak ile tavla başı olmaz.</i>
<i>İlk attığı taş uzak düşer.</i>	<i>Aç tavuk kendini arpa ambarında görür.</i>
<i>Uyur yılanın kuyruğuna basma.</i>	<i>Ok Meydanı ’nda buhur yakmağa benzer.</i>

• Şinasî: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*:

Hazırlıkları Şinasî (1826-1871) tarafından Paris'te yapılan (1849-1854) eserin ilk baskısı 1279/1863 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Uzun zaman, Türkiye'de basılmış ilk atasözü kitabı kabul edilmiş, Vâcîd ve Hıfzî'nin eserleri ortaya çıkınca bu bilgi değiştirilmiştir. Eser, içindeki söz varlığı artırılarak iki defa daha basılmıştır:

1.bs. Tasvir-i Efkâr Mat., Dersaadet 1279/1863, 229 s. [1.500 söz]

2.bs. Matbaa-i Ebuzziya, Dersaadet 1286/1870, 329 s. [2.500 söz]

3.bs. Ebuzziya Tevfik'le, Matbaa-i Ebuzziya, Dersaadet 1302/1884-1885, 510 s. [4.006 söz]

Eserin bu üç baskısında atasözü ve deyimler; karışık, anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmışlardır. Bazı sözlerle ilgili divan şairlerinden alınmış beyitler, önlerine açıklama gibi konulmuştur. Bu beyitler, 130 şaire ait olup 838 adettir. Ayrıca, içinde atasözü ve deyim bulunan 25 yazara ait 83 nesir örneğinin bulunması da eserin diğer bir özelliğidir. Üçüncü baskıda unutulmuş iki sözle birlikte sayı 4.006'dır. (Beyzadeoğlu vd., 2004: XIV-XV).

Şinasî'nin eserinin ilk ve son baskısında Türkçe dışında başka dillerden (122 Fransızca, 2 Latince gibi) alınmış sözler de vardır (Beyzadeoğlu, 2002). Eser, iki ayrı çalışmayla sözler yeni Türk alfabesine göre sıralanarak yayımlanmıştır (Beyzadeoğlu, 2003; Parlatır-Çetin, 2005).

Şinasî'nin eseri, atasözü ve deyim yazmalarının bir devamı olarak alfabetik, anlamları verilmemiş, sadece bazı manzum kullanımlarla yetinilmiş; atasözü deyim karışık, liste sözlük konumundadır denilebilir. Eserin bu durumunu gösterebilmek açısından Parlatır-Çetin yayınından A/Elif harfinden ilk 12 sözü yayımlıyoruz (Parlatır-Çetin, 2005: 179):

Âb u dâne serpilir, insanı kısmet gezdire.

Abacı kebeci, sen neci?

Abayı yaktı Fatmacığin benzine.

Abbas yolcudur.

Abdal tekyede, hacı Mekke'de bulunur.

Abdalı tekyede görürsün.

Abidin ibadeti nefsinedir.

Abuk sabuk sözler.

Acabanın sırası değil, acele lazım.

Acele ile faka bastı.

Acele ile yürüyen yolda kalır.

Tîz refât olanın pâyine dâmen dolaşır:

(Mısrâ-ı Meşhur)

Acele işe şeytan karışır:

[*Tarih-i Şânîzade*’nin ilk cildinde sözün geçtiği nesir bölümü, s. 20]

• Ahmet Vefik Paşa: *Atalar Sözü-Türkî Durûb-ı Emsâl*:

Büyük devlet adamı, yazar Ahmet Vefik Paşa’nın (1823?-1891) önce Anadolu ve komşu coğrafyalardan, sonra da Bursa valisi iken yaşlı insanlardan derlediği sözlerle genişlettiği sözlük iki defa basılmıştır:

1.bs. İstanbul 1288/1871, 168 s.

2.bs. *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü* adıyla Bursa 1299/1882, 303 s.

Bursa baskısı, yeni derlemelerle genişletilmiştir. Sözler halk arasından derlendiği için dili sadedir. İkinci baskıda 8.000 civarında söz; atasözü deyim karışık, anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, *TDV İslam Ansiklopedisi*’nde eserin birinci ve ikinci baskısıyla ilgili yanlış bilgileri düzeltmiş, belirsizlikleri ortadan kaldırmıştır (Akün, 1989: II/152).

Ahmet Vefik Paşa, kendisinden önceki sözlüklerdeki beyit örneği verme alışkanlığını terk etmiş, halk kullanışlarını esas almıştır.

Eser, Dr. Recep Duymaz tarafından incelenmesi yapıp yeni Türk alfabesine aktarılıp sözler bu alfabeğe göre tekrar sıralanarak Cumhuriyet döneminde de yayımlanmıştır (Duymaz, 2005). Bu yayından, B harfinin başındaki yedi sözü örnek olarak veriyoruz (Duymaz, 2005: 109):

Baba beyliğıyle çocuk adam olmaz.

Baba bilgisiyle adam adam olmaz.

–Baba bir hırsız tuttum. –Al da gel! –Gelmiyor. –Bırak da gel! –Salıvermiyor!

–Baba cennetliksin, demiş. –Umamıyorum oğlum, demiş.

Baba himmet, oğul hizmet demişler.

Baba hindi gibi kabarıyor.

Baba ile ana ile yaşanılmaz.

• Tekezade Mehmed Said: *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yahud Atalar Sözü*, Asır Kütüphanesi:

İstanbul’da Kasbar Matbaasında 1311/1895 yılında basılan sözlük 384 sayfadır. İçinde Arap alfabesindeki harflere göre ve ilk heceye göre sıralanma 5.742 atasözü ve deyim özelliği taşıyan söz bulunmaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Atasözü deyim ayrımı yapılmamış, liste sözlük-

çölüğünün Osmanlı dönemindeki son şeklidir denilebilir. Tespitlerimize göre, yeni Türk harfleriyle baskısı yapılmamıştır.

Tekezade Mehmed Said Efendi, genel ağdaki bilgilere göre; 1870-1913 yılları arasında İstanbul'da yaşamış, 1898 yılında Sanâyî-i Nefise Mektebinden (Günümüzde MS Güzel Sanatlar Üniversitesi) mezun olmuş bir ressamdır. 1908 yılında Kabataş Sultanîsinde resim öğretmenliğine başlamış ve genç yaşta vefat etmiştir. Bu durumda, atasözü ve deyim sözlüğünü Sanâyî-i Nefise Mektebinin ilk yıllarında 25 yaşında yayımladığı anlaşılıyor. Köprülü'nün hayatı incelendiğinde bu durum Osmanlı döneminde normal karşılanmalıdır. Nitekim, Dr. Müberra Gürgendereli, sözlük hakkında yazdığı bir makalede, yazarın 1848-1921 yılları arasında yaşadığını belirtmiş; ressam Tekezade'den ayrı bir kişiliği ortaya koymuştur (Gürgendereli, 2003: 68). Ancak Dr. Gürgendereli (şimdi prof.) genel ağda 2013 yılında ressam, atasözü derlemecisi Tekezade'ye ve 1870-1913 tarihlerine dönmüştür. Biz de bu son bilgiyi esas alıyoruz.

Dr. Gürgendereli'nin tespitine göre, Tekezade M. Said, eserinin başında da belirttiği gibi Şinasî'nin bir takipçisidir ve küçük bazı farklılıklarla onun sözlük düzenini benimsemiştir. Nesir örneklerine ve Fransızca sözlerle yer vermemiştir. 5.742 atasözü ve deyimle Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa baskılı sözlüğünden sonra en geniş eserdir. Sözlerle ilgili 259 mısra ve beyit bulunmaktadır.

Sözlükte sözlerin hangi düzende yer aldıklarını görmek açısından baş ve sonundan (TDK'de görevli AYK Uzmanı Yaşar Yılmaz'ın okuması) beşer örnek vermek istiyoruz:

Âb u dâne serpilir, insanı kismet gezdendir.

Âb-ı pâke ne zarar vakvaka-i kurbağadan.

Abdal düğünden, çocuk oyundan usanmaz.

Abdal tekyede, hacı Mekke'de.

Abdalın karnı doyduktan sonra gözü yolda olur.

Yiyen bilmez, doğrayan bilir.

Yedi içti, hoş geçti.

Yirsen kabacık, yimezsen kapı açık.

Yiyeceğini yedirdim, bıyıkcağzını bitirdim.

Yılan masalı gibi uzadıkça uzadı.

II. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmaları:

Osmanlı döneminde başlatılan “atalar sözü” terimi adı altında atasözü deyim karışık, Arap alfabesine göre sıralanmış, anlamları verilmemiş, ancak anlamlarına uygun veya bizzat kullanıldığı divan şairlerine ait beyit, nadir olarak da nesir örnekleriyle desteklenmiş; başka bir deyişle tanıkları gösterilmiş sözlük geleneği, Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş; ancak halk ağzından derlemelere daha önem verildiği görülmüştür. İlk genel anlamlı atasözü deyim sözlüklerine kadar, belli başlı sözlük düzenindeki müstakil yayımlar (kitaplar) tarih sırasına göre şunlardır:

A. Basma eserler:

• Abdülhad Nuri (Tengirşenk, 1865?-1927); *Atalar Sözü*, Kastamonu Vilayet Mat., 1339/1923, 65 s.

Dîvânü Lugâti ’l-Türk’teki 290 kadar sav/atasözü, *Dîvân*’daki açıklamalarıyla birlikte yer almaktadır. 1334/1918 yılında İstanbul’da Yeni Osmanlı Matbaasında basılan kitabın ikinci baskısıdır. Yazar, *Dîvân*’daki sözlerin İstanbul Türkçesindeki karşılıklarını da göstermiştir.

• Gümülcineli Esad (İleri); *Türk Dilinde Kinâyât*, Nafiz Mustafa Mat., İzmir 1340/1924, 26 s.

1920-1927 yılları arasında Aydın ve Mentеше milletvekilliği de yapan Mehmet Esat İleri (1882-1957), halk ağzından topladığı 452 deyim ve argo sözü alfabetik olarak (Arap alfabesine göre) sıralamış, ancak sözlerden kastedilen anlamı önlerinde belirtmiştir. Kitabın tamamı yeni Türk alfabesine aktararak incelemesiyle birlikte yayımlanmıştır (Tıraş-Ertürk, 2017). Deyimlere anlam verme bakımından öncü bir yayındır. İki örnek: *Ateş bahası*: Gâyet pahalı (s. 3). *Ateş püskürüyor*: Son derece hiddetli (s. 3).

• Gümülcineli Esad (İleri): *Türk Dilinde Darbimeseller*, İzmir 1341/1925, Ahenk Mat., 36 s.

Bu birinci baskıda Arap alfabesine göre sıralanmış, atasözü ağırlıklı 708 söz bulunmaktadır. Anlamları verilmemiştir. Yazar, kitabının başında bu sözleri baba ve dedelerden topladığını belirtip dört oğlundan, sözlerdeki düşüncelere göre hareket etmelerini istemiştir.

Kitabın ikinci baskısı İzmir’de 1932 yılında (Sühulet Mat., 50 s.) yeni Türk alfabesiyle yapılmış daha sonra yine İzmir’de *Sözlerin Özü Atalar Sözü* adıyla üçüncü (1947) baskısı (Sühulet Mat., 54 s.) ve aynı adla dördüncü baskısı (1954, Teknik Bsm., 54 s.) yayımlanmıştır. Yakın dönemde (2017) Beyan Yayınları tarafından bir baskısı daha piyasaya sürülmüştür (haz. Fatih Atak, 141 s.). Bu baskıda Arap harfli sayfalar da yer almaktadır.

İncelediğimiz dördüncü baskıda 877 söz bulunmaktadır. Demek ki yazar sonradan eklemeler yapmıştır. Son baskıda ise her nedense sayı 662'ye düşmüştür.

- Haşim Veli; *Atalar Sözü*, İstanbul 1342/1926, Mahmutbey Mat., 55 s.

Eski Berlin ve Roma sefaret imamlarından Haşim Veli (d. 1875-?) kitap kapağında “toplayan” olarak görülmektedir. Sözlerin kuzey ve güney Türklerinden toplandığı belirtilmiştir. Kitapta, Arap alfabesiyle kaleme alınıp önce konularına göre (Besmeleye dair, açlığa dair, ekmeğe dair, ata dair gibi 9 konu), sonra da bu alfabeyle göre tekrar sıralanmış, az sayıda deyim dışında anlamları verilmemiş, atasözü deyim karışık 755 söz bulunmaktadır. Aydın Oy, 1928’de yeni Türk alfabesiyle basıldığını yazmışsa da (Oy, 1972: 365), araştırmalarımız sonucu bu baskıya ulaşamadık. Kitapla ilgili Dr. Murat Küçük tarafından ayrıntılı bir inceleme yapılmış, sözler yeni Türk alfabesine aktarılmıştır (Küçük, 2010). Kitabın sonunda ayrıca 17 bilmece bulunmaktadır.

- M. Âgah; *Ataların Dilinden*, İstanbul 1928, İktisat Mat., 40 s.

Cumhuriyet gazetesi Yazı İşleri Müdürü M. Âgah’ın yeni Türk alfabesiyle okuma yazmayı öğrenenler için hazırladığı halk kitabıdır. İçinde, anlamları verilmeden yeni Türk alfabesine göre sıralanmış 339 atasözü ağırlıklı kalıplaşmış söz bulunmaktadır. Sözler, A’dan Z’ye dört tertip hâlinde baskıya hazırlanmıştır.

- Hasan Lütfi-Muzaffer Lütfi; *Türk Atalar Sözü*, İstanbul 1928, Ebüzziya Basımevi, 68 s. İbrahim Hilmi Kütüphanesi.

Ziraat Bankası Müdürlüğünden Emekli Hasan Lütfi Bey’in halktan derlediği 1.345 kadar atasözü ve deyim, oğlu Öğretmen Muzaffer Lütfi tarafından alfabetik sıraya konulmuş ve anlamları verilmeden yayımlanmıştır. Muzaffer Lütfi Bey, kitabın başında yayım amacının, yeni Türk alfabesiyle okuma yazma öğrenenlere kolaylık sağlamak olduğunu açıklamıştır.

- Ahmet Rıza; *Türk Atalar Sözü*, Çankırı 1933, Çankırı Bsm., 102 s.

Kitabı, Çankırlı tanınmış şair, edebiyatçı Ahmet Talât Onay (1885-1956) baskıya hazırlamış ve ön sözünü yazmıştır. Ön sözden öğrendiğimize göre; kitaptaki atasözü ve deyimler, Nafia Fen Memuru Ahmet Rıza Bey tarafından Çankırı, Kastamonu ve Sinop illerindeki görevleri sırasında halktan ve işçilerden derlenmiş, Arap alfabesiyle kaydedilmiştir. Atasözü deyim karışık, anlamları, yöreleri belirtilmemiş söz konusu 4.229 söz, Onay incelemiş; atasözü deyim olmayanları ve müstehcen bulduklarını çıkarıp 3.743 söz yeni Türk alfabesine göre sıralayıp bastırmıştır.

- Ömer Asım (Aksoy); *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep 1933, Halk Fırkası Bsm., 215 s., Gaziantep Halkevi Yayınları: 1.

Kitabın 190-210. sayfaları arasındaki Darbimeseller/Atasözleri bölümünde anlamları verilmeden 384 atasözü alfabetik sıralanmıştır. Yazımımızın başında, müstakil sözlükleri anlam verme açısından ele aldığımızı belirtmiştik. Bu kitap bölümünden istisna olarak söz etmemizin sebebi, Aksoy’un atasözü ve deyimleri önce anlamlarını vermeden derlediğini, daha sonraki yayınlarında bu tutumunu değiştirdiğini göstermektir.

• Demir Alp; *Türk Darbimeselleri yahut Atalar Sözü*, İstanbul 1933, Şirketi Mürettebiye Mat., 200 s., Tefeyyüz Kitabevi.

Ön sözü, giriş bölümü bulunmayan bu sözlükte, atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş yaklaşık 5.000 söz, ilk hecelerine göre alfabetik sıralanmıştır.

• Agâh; *Hayat Düşünceleri ve Atalar Sözü*, Aydın 1934, Aydın Bsm., 76 s.

Aydın Vilayet Mektupçusu Agâh Bey’in kendi sözlerinden, vecizelerinden (s. 5-45, 360 vecize) ve yurdun dört bucağından derlediğini belirttiği 340 atasözü ve deyimden oluşmaktadır. İkinci bölümdeki sözler, alfabetik olarak atasözü deyim karışık sıralanmış, ancak anlamları verilmemiştir.

• Mehmet Halit (Bayrı); *İstanbul Argosu ve Halk Tâbirleri*, İstanbul 1934, Burhaneddin Bsm., 210 s.

Müstakil bir atasözü ve deyimler sözlüğü olmayıp sadece İstanbul’la ilgilidir. Bayrı’nın 1927-1932 yılları arasında İstanbul semtlerini dolaşarak halktan derlediği 2.000’e yakın argo söz ve bazı tabirlerden oluşmaktadır. Tabir terimi, sözlükte deyim karşılığında kullanılmıştır. Her sözün, tabirin anlamı açıklanmış, cümle içinde kullanımına günlük konuşmalardan örnekler verilmiştir. Deyimlere anlam verme bakımından Esad İleri’nin *Kinâyât*’ından sonra Cumhuriyet dönemindeki ilk öncü çalışmalardan biridir. Kitapta, iki deyime nasıl anlam verildiğini gösterelim:

Kalaylı kaptan su içmek: Akrabadan kız almak (s. 114).

Türkçeyi kaybetmek: Şaşırarak, hayrette kalmak, bir şey söyleyememek (s. 194).

• Pertev Sungur; *Diyarbakır Halkiyatından Maya, Horyat ve Ata Sözlükleri*, Diyarbakır 1935, Diyarbakır Bsm., 118 s., Diyarbakır Halkevi Yayını: 1.

Kitabın Atasözleri bölümünde (s. 100-118), ilkokul öğretmeni Sungur’un Diyarbakır’dan derlediği anlamı verilmeden sıralanmış, deyim ağırlıklı 417 kalıplaşmış söz bulunmaktadır.

• Sabur Şahin; *Atalar Sözü*, Balıkesir Bsm., Balıkesir 1936, 128 s., Balıkesir Halkevi Yayınları: 7.

Öğretmen Sabur Şahin'in Balıkesir'de halktan derlediği, anlamları verilmeksizin alfabetik olarak sıralanmış, atasözü deyim karışık 2.210 sözden oluşmaktadır. Ön sözü yoktur. Balıkesir Halkevinin *Kaynak* dergisinde sözlerin bir bölümü daha önce yayımlanmıştır.

- İ. Aytöre; *Ata Sözleri ve Söz Çalımları*, Bolu 1938, Bolu Vilayet Mat., 31 s., Bolu Halkevi Yayınları: 6.

Ön sözü bulunmayan kitapta, anlamları verilmeden alfabetik sıralanmış 238 atasözü yer almaktadır. Atasözleri içinde bazı deyimler de vardır. “Bir domuzu eksik (s. 4)” gibi. Bolu'daki araştırmalarımızda, İ. Aytöre hakkında bilgi edinilememiştir. Kitapla ilgili bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır (Tan, 2020).

- *Köyü ve Ziraatı İlgilendiren Atasözleri*; Ankara 1938, 32 s., Ziraat Vekâleti I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.

Derleyeni belli değildir. İçinde, TDK ve bazı halkevlerinden gönderilmiş 546 atasözü (az sayıda deyimle birlikte) vardır. Sözlerin anlamları açıklanmamış, ancak önlerinde TDK veya hangi halkeviden gönderildiği belirtilmiştir.

- Sâdi G. Kırımlı; *Atalar Sözü*, İstanbul 1939, Ahmet Sait Bsm., 14+207 s., Kanaat Kitabevi.

Sözlüğün başında Selim Nüzhet Gerçek tarafından yazılmış ön sözde atasözü tanımları ve açıklamalı kısa bibliyografya bulunmaktadır. Daha sonra alfabetik olarak sıralanmış, anlamları verilmemiş ancak atasözü deyim ayrımı yapılmış 2.740 atasözü ve 2.140 deyime yer verilmiştir. Sözlüğün önemi, genel atasözü ve deyimleri ihtiva etmesinin yanı sıra ilk defa aynı sözlükte atasözü deyim ayrımına gidilmesidir.

- Ömer Asım Aksoy; *Gaziantep Ağzı Üzerinde Etütler/Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü, Türk Dili Belleten/1940*, S 5-6, s. 65-96; kitap olarak Ankara 1940, 32 s., TDK Yayını.

Sözlükte Aksoy'un Gaziantep'ten derlediği, anlamlarını verdiği 471 deyim ağırlıklı söz bulunmaktadır. İki örnek:

Ağzı doğrusuna gitmek (s. 5): Bir kimseye dokunacağını düşünmeden, etrafı kollamadan, hatta nezaket göstermeden hareket etmek.

Ağzımızdaki kozu kırılım (s. 5): Başladığımız işi bitirelim.

- Ömer Asım Aksoy; *Gaziantep Ağzında Atasözleri*, Ankara 1941, Recep Ulusoglu Mat., 81 s., TDK Yayını (Numara verilmemiş).

Sözlükte sadece Gaziantep yöresinden derlendiği belirtilen 567 atasözü, anlamları verilerek alfabetik olarak sıralanmıştır. Bazı sözlerin,

Dîvân’daki (DLT) ve 1480 tarihli *Atalar Sözü* kitabındaki karşılıkları verilmiştir. Atasözlerine anlam verme açısından önemli çalışmalardan biridir.

• Osman Nuri Peremeci; *Atalar Sözü*, İstanbul 1943, Resimli Ay Bsm., 302 s., Edirne Halkevi Yayınlarından: 1.

Sözlükte Trakya’dan derlendiği belirtilen, anlamları verilmeden alfabetik olarak sıralanmış 7.693 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Atasözü ve deyimlerin yanlışlar olsa da birbirinden ayrılması bakımından önemlidir.

• Mustafa Nihat Özön; *Türkçe Tâbirler Sözlüğü I/A-D Harfleri*, İstanbul 1943, Ahmet Sait Mat., XLIV+400 s., Remzi Kitabevi.

Türkiye Türkçesinin ilk genel, geniş kapsamlı, tanıklı sözlüğüdür. Ne yazık ki tamamlanamamıştır. Bu birinci ciltte yaklaşık 4.000 tabir/deyim bulunmaktadır. Sözlerin tamamının anlamları verildiği gibi çoğuyla ilgili edebî eser, tarih ve seyahatnamelerden cümle içinde kullanılışlarına dair tanık gösterilmiştir. İçinde bugünkü bilgilerimize göre deyim olmayan birçok söz de yer almıştır.

• Ferit Birtek; *En Eski Türk Savları, Dîvânü Lugâti’t-Türk’ten Derlemeler I*, Ankara 1944, Kral Bsm., 122 s., TDK Yayınları: 90.

Dîvân’daki 291 sav/ atasözü topluca verilmiştir. *Dîvân*’daki açıklamalarıyla birlikte aktarılmış olup alfabetik değildir. Sözlük değil, bir incelemidir.

• Âdil Şen; *Atalarımız Neler demişler?*, İstanbul 1944, 200 s., Tefeyüz Kitabevi.

Sözlükte yaklaşık 5.000 kadar söz, atasözü deyim ayrımı yapılmaksızın ve anlamları verilmeden alfabetik sıralanmıştır.

• Ömer Asım Aksoy; *Gaziantep Ağzı II/Deyimler, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar, Beddualar*, İstanbul 1945, İbrahim Horoz Bsm., 420 s., TDK Yayınları: 95.

Kitabın deyimler bölümünde 1.149, atasözleri bölümünde de 957 Gaziantep’ten derlenmiş söz; anlamları verilerek, bazı deyimlerin cümle içinde kullanılışları gösterilerek, bazı atasözleriyle ilgili karşılaştırma yapılarak alfabetik sıralanmıştır. Atasözü ve deyimlere anlam verme, aralarındaki sınırları iyi belirleme açısından önemli çalışmalardan biridir.

• Hasan Çekli-Mehmet Doboda; *Ataların Dilinden*, Samsun 1945, Samsun Bsm., 170 s., Samsun Halkevi Yayınlarından: 7.

Samsun Ortaokulunun iki Türkçe öğretmeni tarafından Samsun ve civarından derlenmiştir. Kitapta, alfabetik olarak sıralanmış, anlamları verilmemiş, atasözü ağırlıklı 2.400 kadar kalıplaşmış söz yer almaktadır.

• Mehmet Ali Ağakay; *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949, Doğu Mat., Bsm., 280 s., TDK Yayınları: 130.

Sözlükte 700 sınıfa ayrılmış 5.000 kadar kelime ve deyim bulunmaktadır. Anlam ve mecazlar olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Sözlükte birçok deyim anlamları verilerek yer almıştır. Örnekler:

Bir göz gülmek (s. 2): Aynı zamanda hem gülmek hem de ağlamak.

Allah'ın binasını yıkmak (s. 95): Kendini veya başkasını öldürmek.

• Mustafa Nihat Özön; *Türk Atasözleri ve Deyimleri*; İstanbul 1952, Yeni Mat., 340 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

İlk genel, geniş kapsamlı atasözü ve deyim sözlüğüdür. Ancak, deyimlerin bir bölümünün dışında yine sözlerin anlamları verilmemiştir. Bu yönüyle tam bir sözlük değildir. Bu birinci baskıda 8.257 atasözü ve 1.470 deyim vardır. Cahit Öztelli ve Ömer Asım Aksoy'un *Türk Dili* dergisindeki eleştirileri üzerine (Öztelli, 1952; Aksoy, 1952) sözlüğün 1956 yılında bu kez *Ata Sözleri* adıyla (İstanbul 1956, XI+362 s., İnkılap Kitabevi) ikinci baskısı yayımlanmıştır. Yeni baskıda, 8.600 atasözü ve 2.250 deyim yer almıştır.

• Selim Kurnaz; *Konularına Göre Seçme Atasözleri*, İstanbul 1962, Ekin Bsm., 80 s., Emek Yayınları.

Eğitimci Kurnaz'ın Trabzon ve Bafra'da görev yaparken öğretmen arkadaşları ve öğrencileri vasıtasıyla halktan derleyip anlamlarını vermeden sadece konularına göre sınıflandırdığı 1.530 atasözünden oluşmaktadır. Atasözleri, 18 bölüm altında 182 konuya göre sınıflandırılarak sunulmuştur.

• Feridun Fazıl Tülbentçi; *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul 1963, Tan Mat., 403 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlükte, eski ve yeni kaynaklar taranıp anlamları verilmeden 15.080 atasözü ve deyim karışık olarak alfabetik sıralanmıştır. Yine, kaynakta önünde beyit varsa, o da sözlüğe aktarılmıştır. Sözlüğün aynı yayınevince 1977 yılında yapılan ikinci baskısında sayfa sayısı 581'e, söz sayısı da 17.440'a yükselmiştir.

• Ömer Asım Aksoy; *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965, Ankara Ü Bsm., 544 s., TDK Yayınları: 238.

Genel atasözü ve deyim sözlüklerine giden yolda önemli bir adımdır. Ancak bu sözlükte de anlam vermeye önem gösterilmemiş, 1.621 atasözü ve 4.079 deyim alfabetik sıralanmıştır.

• Abdullah Battal Taymas; *Kazan Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1968, AÜ Bsm., 151 s., TDK Yayınları: 275.

21-82. sayfalar arasında 430 atasözü, 83-108. sayfalar arasında da 94 deyime yer verilmiştir. Sözlerin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâlinin dışında pek çoğunun anlamları açıklanmıştır.

• H. Fethi Gözler; *Taranarak Hazırlanan Türkçe Deyimler; Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966, Tan Mat., 144 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlüğün deyimler bölümünde 3.000 civarında söz (s. 7-113) anlamları verilerek yer almıştır. Gözler, sözlüğün giriş yazısında, M. N. Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ile TDK yayınlarından geniş ölçüde yararlandığını açıklamış ve bu çalışmanın bir başlangıç olduğunu belirtmiştir (s. 5-6). Gerçekten de, bu sözlük anlam verme çalışmalarında önemli bir basamak oluşturmuştur.

• Şaban Sezgin; *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1969, Taş Mt., 315 s., Sezgin Kitabevi Yayını.

Edebiyat Grubu Öğretmeni Şaban Sezgin’in hazırladığı içinde 7.700 civarında sözün bulunduğu bir sözlüktür. Sözlerin ancak üçte biri deyimdir. Anlamları verilmiştir.

• Ömer Asım Aksoy; *Atasözü ve Deyimler/Elkitabı*, Ankara 1968, 184 s., TDK Yayınları: 265.

1965 baskılı sözlüğün, öğrenciler için hazırlanmış, söz sayısı azaltılmış, dizin ve kaynakçası çıkarılmış şeklindedir.

• *Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler I*; haz. Ö. A. Aksoy, Cem Dilçin ve beş TDK uzmanı, Ankara Üniversitesi Bsm., Ankara 1969, 406 s., TDK Yayınları: 279.

TDK’ce 1953-1959 yılları arasında çoğu öğretmen gönüllü derleyiciler vasıtasıyla Türkiye’nin çeşitli illerinden derlenmiş sözler arasından seçilen 4.248 atasözü ve 4.624 deyimden oluşan bir sözlüktür. Bazı deyimlerin kısa anlamları dışında sözlerin ne yazık ki anlamları verilmemiş, sadece derlendikleri yöre belirtilmiştir.

• Müstecip Ülküsal; *Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1970, 253 s., Ankara Ü Bsm., 253 s., TDK Yayınları: 306.

Kitabın 15-98. sayfaları arasında 820 atasözü, 101-232. sayfaları arasında da 1.651 deyim bulunmaktadır. Sözlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasının yanı sıra çok azının anlamları açıklanmıştır.

• *Türk Atasözleri ve Deyimleri I-II*; haz. Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü, İstanbul 1971, MEB Bsm., 408 s., MEB 1000 Temel Eser Dizisi: 48.

Adnan Ötüken’in giriş yazısıyla baskıya hazırlanan sözlükte, atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş 10.730 söz alfabetik olarak sıralan-

mıştır. İki yüz kadar sözün kaba ve müstehcen kelime yahut hakaret içerdiği, kötü davranışları övdüğü gerekçesiyle sözlüğe alınmadığı belirtilmiştir.

- Ragıp Soysal; *Türk Atasözleri*, Ankara 1971, Aynur Mat., 440 s.

1947 yılında Ankara’da ölen TBMM I. Dönem Kütahya Milletvekili Ragıp Soysal’ın atasözü kitap ve derleme yazılarından bir araya getirdiği 15.000’e yakın söz, ölümünden sonra eşi ve oğlu tarafından yayımlanmıştır. Sözlerin anlamları verilmemiş, önlerinde alındığı kaynağın kısaltması gösterilmiştir. Atasözü deyim karışıktır.

- Ali Doğanay; *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1971, Ege Mat., 288 s.

Türkçe Edebiyat Öğretmeni Ali Doğanay sözlüğünde 5.500 civarında deymi anlamlarını vererek sıralamıştır. H. Fethi Gözler ve Ö. A. Aksoy’un sözlüklerinden önce en geniş deyimler sözlüğüdür. Öncü bir sözlüktür.

- Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı); *Açıklamalı Atasözleri*; İstanbul 1971, Latin Mat., 99 s., Hür Yayınları: 62.

Yazar, sözlüğünün giriş bölümünde bin kadar atasözünün anlamını öğrenciler için açıkladığını belirterek “Öyle sanıyoruz ki bu biçim çalışmayı ilk kez biz yapıyoruz.” demektedir. Ömer Asım Aksoy’un açıklamalı atasözleri sözlüğünün yayımlandığı yıl basılan bu sözlüğün, anılan yayını görmeden hazırlandığı anlaşılıyor.

- Ömer Asım Aksoy; *Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 392 s., TDK Yayınları: 325.

Bölge ağızlarında kullanılan atasözleri dışında, Türkiye genelinde yaygın olduğu düşünülen 2.110 atasözü ilk defa anlamları verilerek bir sözlükte toplanmış bulunmaktadır. Sözlüğün yeni baskılarında söz sayısı artırılmış, bazı anlamlarda değişiklikler yapılmıştır.

- *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler II*; haz. Ömer Asım Aksoy, Cem Dilçin, Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 175 s., TDK Yayınları: 331.

Birinci kitaptan (1969) sonra TDK’ye gönüllü derleyicilerin gönderdiği fişlerden seçilen 1.642 atasözü ve 1.501 deyim bulunmaktadır. Bazı deyimlerle ilgili kısa açıklamalar dışında sözlerin anlamları belirtilmemiştir.

- E. Kemal Eyüboğlu; *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler I-II*, İstanbul 1973-1975, Doğan Kardeş Bsm., 399+519 s.

Birinci cilt atasözlerine (9.231), ikinci cilt ise deyimlere (11.112) ayrılmıştır. Sözlükte, atasözü ve deyimler, anlamları verilmeden, ilk hecelerine göre dizilmiştir. Sözlerle ilgili divan ve halk şairlerine ait kullanımlar; mısra, beyit ve dörtlükler altlarında yer almıştır. Ali Emîrî Efendi’nin üç defteri de değerlendirilmiş olup çok geniş bir tarama ürünüdür.

• Ali Doğanay; *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1973, Güvendi Mat., 279 s.

Sözlükte anlamları verilmiş 2.000 dolayında söz bulunmaktadır. Kaynaklar bölümüne baktığımızda yazarın Ö. A. Aksoy’un 1971 baskılı *Atasözleri Sözlüğü*’nü görmediği anlaşılıyor.

• İ. Hilmi Soykut; *Türk Atalar Sözü Hazinesi*, İstanbul 1974, Yelken Mat., 495 s., Ülker Yayınları.

Ömer Asım Aksoy’un sözlerin anlamları verilerek yayımlanan 1971 atasözleri ve 1976 deyimler sözlüğü yayınları arasında, kavramlara göre sınıflandırılmış kalıplaşmış sözlerden oluşan önemli bir çalışmadır. Atasözü ve deyimler hakkındaki genel bilginin ardından 63-263. sayfalar arasında atasözleri, 327-433. sayfalar arasında da “Ana Kaynaklarda Atalar Sözü Olarak Gösterilmiş Deyimler” başlığı altında deyimler sıralanmıştır. Şiirlerde kullanılan atasözü ve deyimler ise ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ayrıca, içinde “Kelam-ı Kibar” denilen büyüklerin sözlerine, vecizelerine dair bir bölüm de bulunmaktadır.

• H. Fethi Gözler; *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1975, İnkılap ve Aka Bsm., 408 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlükte 6.870 deyim; anlamları açıklanarak, bazıları cümle içinde kullanılarak, bazıları da edebî eserlerden tanık gösterilerek alfabetik sıralanmıştır. Ömer Asım Aksoy’un TDK’ce yayımlanan 1976 baskılı genel *Deyimler Sözlüğü*’nden önce en geniş ve kurallara uygun deyimler sözlüğüdür. Genel deyimler sözlüklerinin ikinci öncüsüdür denebilir.

• Ömer Asım Aksoy; *Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1976, Ankara Ü Bsm., 399-968 s., TDK Yayınları: 325/2.

Sözlükte, Türkiye’nin genelinde yaygın olduğu öngörülen 5.743 deyim, anlamları verilerek bir araya getirilmiştir. Deyim sözlüklerinde, TDK’nin ulaştığı son aşamayı oluşturmaktadır. Sözlerin tanıkları veya cümle içinde kullanılışları gösterilmemiştir. Aksoy, sözlüğünün yeni baskılarında bazı sözleri çıkarmış, yenilerini eklemiş, bazı anlamlarda da değişiklik yapmıştır.

B. Yayımlanmamış eserler:

1. TDK Kitaplığındakiler:

• Hüseyin Şevket Aydüz; *Halk Tâbirleri*, 3 Cilt, 190+200+234 s., TDK Kitaplığı Etüt: 64.

Emekli Hâkim Aydüz’ün derleyip Arap alfabesiyle kaleme alıp yeni alfabeğe göre sıraladığı, 1945 yılında TDK’ye teslim ettiği bir deyimler

sözlüğüdür. Çanakkale ve İzmir yöresinden derlendiğine dair ipuçları vardır. İçindeki 1.775 sözün anlamları verilmiş; cümle içinde kullanılışları gösterilmiştir. Sözlerin bir kısmı deyim değildir. Ayrıca bazı atasözleri de deyim muamelesi görmüştür. Müstehcen, argo deyimlere de yer verilmiştir. Sözlük, Eski TDK Başkanı Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından yeni Türk alfabesine aktarılmış; bu alfabeğe göre düzenlenmiş ancak henüz yayımlanmamıştır.

- İhsan Ozanoğlu; *Atalar Sözü*, Kastamonu, 102 s., TDK Kitaplığı Etüt: 72.

İhsan Ozanoğlu'nun Kastamonu yöresinden (1930'lu 1940'lı yıllarda) derlediği 1.500 kadar atasözü, anlamları verilmeden alfabetik olarak daktilo yazısıyla sıralanmıştır. Az sayıda deyim de atasözleri arasına karışmıştır.

- Sadullah Hulusi Tirişoğlu; *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1946, 4 Cilt, 1800 s., TDK Kitaplığı Etüt: 61.

İstanbul halkından yirmi yılda derlendiği belirtilen 18.421 sözden oluşan, yeni Türk alfabesi düzeninde bir sözlüktür. Daktiloyle yazılmıştır. İçinde deyim olmayan (dilek, ilenç gibi) birçok söz bulunduğu gibi atasözleri de karışmıştır. Sözlerin anlamları verilmiş, günlük konuşma dilinde kullanılışlarına dair örnekler gösterilmiştir. Çok sayıda argo, müstehcen deyim vardır. Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından baskıya hazırlanmış ancak henüz yayımlanmamıştır.

- Osman Baki Yey; *Atasözleri ve Deyimler, İlençler, Temsilî Fıkralar, İstişhat ve İstidlalleri ile*, İstanbul 1944-45?, 4 Cilt, TDK Kitaplığı Etüt: 84.

İstanbul Denizcilik Bankası Başmemurluğundan Emekli Osman Baki Yey'in hazırladığı bu sözlükte, Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın'ın tespitine göre 24.174 söz vardır. Derleyici sözlüğünü eski atasözü ve deyim sözlükleri ve Ali Emîrî Efendi'nin Millet Kütüphanesindeki üç defterini görerek hazırlamıştır. Sözlerin anlamlarını vermemiş, ancak kullanıldığı veya anlama uygun beyit, mısraları göstermiştir. Eser, Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından baskıya hazırlanmış; ancak yayımlanmamıştır.

2. TTK Kitaplığındakiler:

- Hüseyin Görbil; *Atalar Sözü Külliyyatı*, 20 Cilt, Y/693.

Cumhuriyet dönemine ait yazma bir eserdir. Büyük boy çizgili kâğıtlara kurşun kalem ve rik'a ile yazılmıştır. Başlık ve dipnotlarda yer yer kırmızı ve mavi kalem kullanılmıştır. Prof. Dr. Adnan Erzi'den 1975 yılında satın alınan eserin ciltlerinin sayfaları 62 ile 767 arasında değişmektedir.

Külliyyatın Medhal/Giriş bölümündeki yararlanılan eser ve yazarlarına bakıldığında 1930'lu yılların sonlarına doğru tamamlandığı söylenebilir.

Atasözü ve deyimlerin yanı sıra dua, beddua ve vecizelere de yer verilmiştir. İlk dokuz dosyada sözler, bazılarının anlam ve yöreleri belirtilerek alfabetik sıralanmıştır. On-on dokuzuncu dosyalarda bu defa aynı sözler konularına göre sınıflandırılmıştır. Yirminci dosya, Faik Reşad’ın *Külliyât-ı Letâif* eserinden seçilmiş, atasözü ve deyimlerle ilgili fıkralara ayrılmıştır.

Külliyat, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Abdülmecit İslamoğlu tarafından incelenmiş, baskıya hazırlanması kararlaştırılmıştır. Dr. İslamoğlu, eseri tanıtan bir makale de yayımlamıştır (İslamoğlu, 2010: 273-293).

• M. İzzet Özdeniz, *Türkçe Kinâyeler, Konuşma Dilinde Terimler*, Y/0780-1.

İspartalı bir şahsın çalışmasıdır. Deyim ağırlıklı, Arap alfabesiyle çizgili defterlere yazılmış 1559 sayfadan oluşan bir sözlüktür. Sözler, yeni Türk alfabesine göre sıralanmıştır. 1930-1940’lı yıllarda tamamlanmış olmalıdır. Her sözle ilgili edebiyatımızdan manzum ve mensur kullanılış örnekleri verilmiştir.

• M. İzzet Özdeniz, *Türk Kamusunda Söz Temsilleri*, Y/0780-2.

Çizgili defterlere Arap alfabesiyle yazılmış 985 sayfadan oluşan atasözü ve deyim derlemesidir. Sözlerin yeni alfabeyle göre sıralandığına bakılarak Cumhuriyet döneminde kaleme alındığını söyleyebiliriz. Sözlerin anlamları genellikle verilmiş, kullanıldıkları şiirler gösterilmiştir.

Atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme olayının başlangıç ve gelişimi:

Makalemizin girişinde ülkemizde mahallî, bölgesel özellik taşımayan sözlerden oluşan genel, müstakil atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme olayının başlangıç ve gelişimini ele alacağımızı açıklamış; yurt dışı yayınlar ile manzum atasözü çalışmalarıyla ilgilenmediğimizi ısrarla belirtmiştik. Bununla birlikte, anlam verme olayının öncüsü bazı mahallî atasözü ve deyim sözlüğü çalışmalarını da dolgu, destek malzemesi olarak kullanmamız da gerekiyordu.

Kâşgarlı Mahmud’un 1074’te tamamladığı Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazdığı ünlü sözlüğü *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te bazı kelimelerin anlamlarını açıklarken sav/atasözlerinden yararlandığı ve bunların da anlamları üzerinde durulduğu görülmektedir. *Dîvân*, müstakil bir atasözü ve deyim sözlüğü olmadığından, Kâşgarlı’nın yaklaşık 290 civarındaki atasözünü, sadece olayın başlangıç tarihine bir not olarak değerlendirebiliyoruz. Ne yazık ki *Dîvân*’da atasözlerine anlam verme uygulaması, Osmanlı döneminde atalar sözü kavramı altında bir araya getirilen atasözü deyim karışık sözlük, risale ve mecmualara yansımamış; liste sözlükçülü-

ğü Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür. Bu duruma, okuyan herkesin sözün anlamını bildiği, bilmesi gerektiği varsayımı sebep olmuşa benziyor. Cumhuriyet'in yaklaşık ilk kırk yılında da anlamları verilmeden atasözü deyim karışık liste sözlükçülüğü ağırlığını korumuşa da mahallî bazı çalışma ve genel denemeler yapıldığı görülmüştür. İki koldan yürüyen bu çalışmalar geliştirilerek, asıl önemlisi Türk Dil Kurumunun görevlerini yapacak imkânlarla kavuşmasıyla nihayet 1971, 1976 yıllarında Ömer Asım Aksoy tarafından Türkiye'nin ilk genel atasözü ve deyim sözlükleri ortaya konmuştur (Aksoy, 1971-1976).

Dîvân'da kullanılan sav/atasözleriyle ilgili çok sayıda kitap, makale (R. Bilge, N. Âsım, F. Köprülü, Z. V. Togan, A. Nuri, F. Birtek, A. Oy, A. B. Ercilasun gibi) yazılmış, hatta bir de mezuniyet tezi hazırlanmıştır (Aybars, 1948-1949). Kâşgarlı'nın sözlüğünde Birtek'e göre 291, Oy'a göre 262, Ercilasun'a göre 266 sav/atasözü kullanılmıştır (Birtek, 1944; Oy, 1972:122-154; Ercilasun, 2020). Abdülahad Nuri'nin kitabında ise 290 sav yer almaktadır (A. Nuri, 1918-1923).

Türkiye Türkçesine Besim Atalay ve Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun-Prof. Dr. Ziyad Akkoyunlu tarafından kazandırılan ve TDK'ce yayımlanan *Dîvân*'da atasözlerine nasıl anlam verildiğini üç örnek üzerinde görelim:

- “*Tilkü öz yinike ürse uduz bolur*. Tilki kendi inine ürse uyuz olur.

Bu (sav, atasözü), kendi kabilelerini kötüleyip sonra da onlarsız yapamayan için söylenir.” (Kâşgarlı Mahmud-Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 350).

- “*Arslan karısa sıçgan ütün küdezür*. Arslan yaşlanınca sıçan deliğini gözetler ki onu alsın.

Büyük bir işi yapmaktan aciz kalıp küçüğüne razı olan ihtiyar için söylenir.” (Kâşgarlı Mahmud-Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 461).

- “*İki koçnar başı bir eşiçte bışmas*. İki koç başı bir tencerede pişmez.

Bu (sav, atasözü), iki bey veya başkasının bir şehir için dalaştıklarında birinin oradan mutlaka çıkması gerektiğini anlatmak için söylenir.” (Kâşgarlı Mahmud-Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 503).

Osmanlı döneminin yazma ve basma atasözü deyim karışık liste sözlük çalışmaları dışında, dikkati çeken bir yazmadan söz etmek gerekiyor. Tosalı Mehmed Hâlis Efendi tarafından H.1234/1819 yılında tamamlanan bu yazma eserde Tosya ve çevresinden, halk ağzından derlendiği belirtilen 76 nasihat ağırlıklı atasözü ve deyim Arap alfabesine göre sıralanmış; ancak öncekilerden farklı olarak sözlerin anlamı ayet, hadis, beyit ve başka atasözleri yardımıyla açıklanmış, daha doğrusu şerh edilmiştir. Şerh, tefsir

geleneği, Osmanlı döneminde Nasreddin Hoca fıkralarına dahi uygulanmıştır (Türkmen, 1989).

Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi’nin *Turfetü’l-Emsâl* adlı eseri, incelemesiyle birlikte 2019 yılında Prof. Dr. Mustafa Arslan tarafından yeni Türk alfabesine aktarılarak yayımlanmıştır (Arslan, 2019). Makalemizin I. bölümünde, kitaptan iki atasözü şerhini, (*Akıl yaşta değil baştadır. Yalancının evi yanmış kimse inanmamış.*) kısmen sadeleştirerek vermiştik. Söz konusu uzun şerhler, atasözü deyim sözlükçülüğüne uymayan metinlerdir. Ne var ki, sözlük hazırlayıcılara ciddi bir uyarı kabul edilebilir.

Girişte atasözü deyim sözlüklerinde sözlere anlam verme konusunda en ciddi adımların Cumhuriyet döneminde atıldığını belirtmiştik. Bu adımları atanlar, genellikle halk bilimci ve halkevi yöneticisi ve öğretmenler arasından çıkmıştır denebilir. TDK’nin 1953-1959 derleme girişimine kadar, sözlere anlam vermenin; çoğu zaman masa başında, zaman zaman da yaşlı, hayat tecrübesine güvenilen kişilere danışılarak yapıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

a. Üç öncü: Mehmet Esat İleri, Mehmet Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy

Cumhuriyetin ilk 20 yılında atasözü ve deyimlere anlam verme girişimi açısından üç ismin öne çıktığını görüyoruz. Bunların ilki milletvekilliği de yapan Gümülcineli Özbekoğlu Mehmet Esat İleri’dir (1882-1957). Onun İzmir’de 1340/1924 yılında yayımladığı *Türk Dilinde Kinâyât* kitabında halk ağzından topladığını belirttiği 452 deyim ve argo sözün anlamları çok kısa ve özlü şekilde verilmiştir (İleri, 1924). Yazımızın III. bölümünde bu eserden söz etmiş, iki örnek deyim yayımlamıştık. Burada üç farklı deymi ele alacağız:

“*Aklı tepesinden yukarıda* (s. 16): Akılsız.

Keçesini sudan çıkardı (s. 18): Başını kurtardı.

Nereye varsa buzlu hoşâb içer (s. 21): Rahat eder.” (Tıraş-Ertürk 2017: 235-258).

İkinci şahsiyet halk bilimci kimliğiyle tanınan Mehmet Halit Bayrı’dır (1896-1958). Bayrı, 1934 yılında yayımladığı *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri* kitabında, deyim karşılığı “tâbir” terimine yer vermiş, 500’ü aşkın İstanbul deyiminin anlamlarını açıklamış, konuşma dilinden kullanılışlarıyla ilgili örnekler sıralamıştır. 1927-1932 yılları arasında İstanbul semtleri dolaşarak halktan derlenen, anlamları sorularak öğrenilen bu deyimlerden önemli bir kısmı daha sonra hazırlanan genel deyim sözlüklerine girmiştir. Sadece İstanbul’la ilgisi dolayısıyla amacımıza uygun bir çalışma olmasa da konuya öncülük yapması bakımından önemlidir. Söz konusu kitaptan iki deyim örneği verelim:

“*Cehenneme seccadeyi yaymak* (s. 46): Daima günah işlemek, fenalıklardan çekinmemek, fenalığı itiyat edinmek.

- Zaten günahkârım, bir de elin kızını zemmedip/kötüleyip cehenneme seccadeyi yaymak istemem.”

“*Yel yeperek, yelken kürek* (s. 205): Telaş ve heyecanla, şaşırılmış bir hâlde.

-Bu ne hâl, yel yeperek yelken kürek böyle nereye gidiyorsun?

-Bu haberi alınca yel yeperek yelken kürek hemen koştum, fakat ben yetişinceye kadar olan olmuş, iş işten geçmişti.”

Üçüncü öncü TDK’de 1963-1976 yılları arasında Genel Yazmanlık (Genel Sekreterlik) de yapan, Derleme Tarama Kolu Başkanlığı görevinde bulunan Ömer Asım Aksoy’dur (1898-1993). Gaziantep Lisesi Türkçe Öğretmenliği (1933-1935) ve Gaziantep Halkevi Başkanlığı (1932-1936) sırasında başladığı halk edebiyatı derlemelerinin sonucu birçok kelime, atasözü, deyim, dua, beddua ve diğer kalıplaşmış sözleri önce anlamlarını vermeden sonra da vererek yayımlamıştır. Aksoy, işe 1933 yılında *Gaziantep Dili’nin Tetkiki* kitabında 384 atasözünü anlam vermeden alfabetik sıralayarak başlamıştı (Aksoy, 1933: 190-210). Daha sonra yaptığı işin eksik olduğunu anlamış, peş peşe daha iyi, daha doğru çalışmalar ortaya koymuştur. Bu yayınları şunlardır:

• *Gaziantep Ağzı Üzerine Etütler: Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü; Türk Dili Belleten*, 1940, 2. Seri, S 5-6, s. 65-96. Kitap olarak: Ankara 1940, 32 s., TDK Yayını.

Kitapta anlamları açıklanmış 471 deyim bulunmaktadır. İki örnek:

“*Kütüğüne balta değmiyor* (s. 22): Hiçbir zarara maruz kaldığı yok.

Ne bal etti ne mum etti (s. 22): Ne müspet ne de menfi bir neticeye bağlamak.”

• *Gaziantep Ağzında Atasözleri*; Ankara 1941, Recep Ulusoğlu Mat., 161 s., TDK Yayını (Numara verilmemiş).

İçinde anlamları açıklanmış 567 söz bulunmaktadır. İki örnek:

“*Yerinden oynayan yetmiş iki belaya (veya kazaya) uğrar; en küçüğü ölüm* (s. 157).

Bir kimse yerleştiği yeri olur olmaz sebeplerle terk etmemelidir. Yer değiştirmek insana çok pahalıya ve büyük zararlara mal olur.”

“*Zemheride kar yağmadan kan yağması iyi* (s. 160).

Zemheride kar yağması ekincilik (çiftçilik) bakımından çok zararlıdır.”

• *Gaziantep Ağzı II: Deyim, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar, Beddualar*, İstanbul 1945, İbrahim Horoz Bsm., 420 s., TDK Yayınları: 111.

Kitapta anlamları verilmiş, sözlük düzeninde sıralanmış 957 atasözü ve 1. 149 deyim bulunmaktadır. Birer deyim ve atasözü örneği:

“*Başı sapıtma taşına değmek* (s. 46): Uzun süren aymazlıktan nihayet uyanmak. Sapıtma taşı, ölü mezara konduktan sonra mezarın üstüne yerleştirilen büyük kapak taşıdır. Ölü dirilirken, başı bu taşa çarpar, vaktiyle ölüp şimdi dirildiğini anlarmış.

Una dökülen yağın zararı yok (s. 363): Eğer zararımız yine kendimizden olan birisinin faydalanması içinse zarar sayılmaz. ‘Artık yağın şorbaya ne zararı var? (Azerbaycan)’.”

Aksoy, TDK’de görev alıp 1953-1959 büyük kelime, atasözü, deyim derlemesini organize edip gelen binlerce fişi gördükten sonra Türkiye’nin genelini kapsayan atasözü ve deyim sözlüğü hazırlama çalışmalarına başlamıştır. Ancak, ilk çalışmalarında, her nedense sözlere anlam vermeyi gözardı etmiştir. Bu çalışmaları şöyle özetleyebiliriz:

• *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965, Ankara Ü Bsm., 544 s., TDK Yayınları: 238.

Sözlükte alfabetik, anlamları verilmemiş 1.621 atasözü ve 4.079 deyim bulunmaktadır.

• *Atasözü ve Deyimler/El kitabı*, Ankara 1968, Ankara Ü Bsm., 184 s., TDK Yayınları: 265.

1965 baskılı sözlüğün, öğrenciler düşünülerek hazırlanmış; söz sayısı azaltılmış, dizin ve kaynakçası çıkarılmış şeklindedir.

• *Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler I*, Cem Dilçin ve beş uzmanla, Ankara 1969, Ankara Ü Bsm., 406 s., TDK Yayınları: 279.

Çoğu öğretmen gönüllü derleyicilerce 1953-1959 yılları arasında gönderilen sözlerden seçilen 4.248 atasözü ve 4.624 deyim bulunmaktadır. Bazı deyimler dışında, sözlerin anlamları belirtilmemiş sadece derlendikleri yöre gösterilmiştir. Oysa, fişlerde sözlerin anlamları bulunmaktadır.

• *Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler II*, Cem Dilçin’le beraber, Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 175 s., TDK Yayınları: 331.

Bu sözlükte, gönüllü derleyicilerce ilk elemenden sonra gönderilen yeni fişlerden seçilen 1.642 atasözü ve 1.501 deyim yer almaktadır. Bazı deyimler dışında, sözlerin anlamları verilmemiştir.

Ömer Asım Aksoy, TDK’deki söz konusu çalışmaların ardından, nihayet Türkiye’nin genelinde yaygın olduğunu belirttiği, anlamlarını verdiği atasözü ve deyimlerden oluşan en gelişmiş sözlüklerini 1971 ve 1976 yıl-

larında yayımlamıştır. Sözlere anlam verirken; Gaziantep derlemelerinden, M. N. Özön, M. A. Ağakay, M. H. Bayrı kitaplarından, derleme fişlerinden yararlandığı açıktır. Bir grup söze masa başında anlam verildiğini söylersek de yanlış olmaz. Aksoy'un ulaştığı genel atasözü ve deyim sözlüğü aşamasını, ikişer örnekle açıklayalım:

• *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü 1/Atasözleri Sözlüğü*; Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 392 s., TDK Yayınları: 325.

Sözlükte, 2.110 atasözü anlamları verilerek ancak cümle için kullanılışları, tanıkları gösterilmeden alfabetik sıralanmıştır. Yeni baskılarda söz sayısı artmış, anlamlar gözden geçirilmiştir.

“Tabağa (debağa) sorarsan dünyada fena koku olmaz (s. 357).

Kötü işlerle uğraşan kimse, kötü iş diye bir şey tanımaz. [Bu anlam, daha düzgün, anlaşılır biçimde kaleme alınabilirdi. Ortama intibak, yapılan işi horlamama gibi anlamlar da söz konusudur.]

Tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur (s. 360).

Akıllı işçi, beceremeyeceği yönetim işine el atmaz. Bilir ki, böyle bir davranışı, kendisinin de başkalarının da felaketine yol açar.”

• *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü 2/Deyimler Sözlüğü*; Ankara 1976, Ankara Ü Bsm., 399-968 s., TDK Yayınları: 325/2.

Sözlükte, Türkiye'nin dört bir yanında yaygın olarak kullanıldığı kabul edilen, anlamları verilmiş 5.743 deyim bulunmaktadır. Yeni baskılarda söz sayısı artmış, anlamlarda bazı değişiklikler olmuştur.

“Altın leğene kan kusmak (s. 467): Zengin ama hasta, mutsuz ya da dertli olmak.

Dil otu yemiş (s. 603): Durmadan konuşan.”

b. Diğer destekleyici çalışmalar:

Aksoy'un TDK'de ulaştığı 1971 *Atasözleri Sözlüğü* ve 1976 *Deyimler Sözlüğü* aşamasına kadar 1934-1976 yılları arasında göze çarpan bazı anlam verme girişimlerinden daha söz etmek gerekmektedir. Bu girişimler, çalışmalar yayım sırasına göre şöyle açıklanabilir:

• Mustafa Nihat Özön; *Türkçe Tâbirler Sözlüğü/ A-D Harfleri*, İstanbul 1943, Ahmet Sait Mat., XLIV+400 s., Remzi Kitabevi Yayını.

Tamamlansaydı Türkiye Türkçesinin en geniş kapsamlı genel deyimler sözlüğü olarak Aksoy'un 1976 sözlüğünün yerini alacaktı. Ne yazık ki, yarım kalmıştır. Bu ilk ciltte yaklaşık 4.000 tabir/deyimin anlamları verildiği gibi çoğunun edebî eser, tarih veya seyahatnamelerden alınmış cümle için-

de kullanılışları, başka bir deyişle tanıkları gösterilmiştir. İçinde, bugünkü bilgimize göre deyim olmayan birçok söz de vardır. Sözlükten iki deyim:

“*Aralıkta kalmak* (s. 111): Unutulmak, görülmemek.

‘Sultanım, şimdi ortalıkta cümle asker ayak üzre. Ben aralıkta kaldım. Bana bir hatt-i destinizi ihsan buyurun.’ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C II/452.

Hem kaçıp hem davul çalmak (s. 372): İstemez gibi görünüp istemek.

‘Binnaz, hem kaçır hem davul çalar meselini teyiden komisyoncunun karşısına öyle melekâne bir şeytanlıkla çıktı ki zavallı Şuayp Efendi...’ H. Rahmi Gürpınar, *Toraman*, s. 66.”

• Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*, İstanbul 1946, 1951, 1954, ME Bsm., 870+784+670 s., MEB Yayını.

Sözlükte, tarihî kaynaklarda rastlanan, az sayıda deyim anlamları belirtilerek yer almıştır. III. ciltten iki örnek:

“*Saat başı* (s. 73): Bir mecliste herkesin birden sustukları andan kinaye.

Sepette pamuğu olmak (s. 175): Mecaz yoluyla bilgisizlik, irfansızlık yerine kullanılır bir tabirdir.”

• Mehmet Ali Ağakay; *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949, Doğu Mat., 280 s., Türk Dil Kurumu Yayınları: 130.

Doğrudan deyim sözlüğü olmamakla birlikte, içinde çok sayıda anlamı verilmiş deyim bulunduğu için yazımıza alınmıştır. Sözlükte 700 sınıfa ayrılmış 5.000 kadar kelime ve deyime mecazi anlamlarıyla birlikte yer verilmiştir. Deyimlere dair iki örnek:

“*Bir göz gülmek* (s. 2): Aynı zamanda hem gülmek hem de ağlamak.

Allah’ın binasını yıkmak (s. 95): Kendini veya başkasını öldürmek.”

• H. Fethi Gözler; *Taranarak Hazırlanan Türkçe Deyimler, Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966, Tan Mat., 144 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlüğün deyimlere ayrılmış bölümünde (s. 7-113), 3.000 civarında deyim anlamları verilerek alfabetik sıralanmıştır. Yazar, sözlüğünü hazırlarken Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ile TDK yayınlarından yararlandığını giriş yazısında açıklamış; bu çalışmanın bir başlangıç olduğunu vurgulamıştır (s. 5-6). Sözlükten iki örnek:

“*Ağza tat, boğaza feryat* (s. 9): Yenecek şeyin pek az olduğunu anlatır.

Ağzını poyraza açmak (s. 10): Ümidi boşa çıkmak.”

• Şaban Sezgin; *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1969, Taş Mat., 315 s., Sezgin Kitabevi Yayını.

Edebiyat Grubu Öğretmeni Şaban Sezgin'in hazırladığı sözlükte yer alan 7.700 civarındaki sözün ancak üçte biri deyimdir. Sözlerin anlamları verilmiştir. İki örnek:

“*Kabuksuz yumurtlamak* (s. 141): Bir işi acele yaptırıp eksik kalmasına sebep olmak.

“*Kafasını birtakım zincirlerle sarmak* (s. 143): Bir fikre saplanıp kalmak, başka şeyleri benimsememek.”

• Ali Doğanay; *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1971, Ege Mat., 288 s.

Türkçe, Edebiyat Öğretmeni Ali Doğanay sözlüğün arka kapağında şöyle yazıyor: “İlk kez bu kitapta 5.500 deyim bir araya getirilmiş ve açıklamaları yapılmıştır. Deyimlerin açıklamaları yapılırken ilkokuldan üniversiteye kadar tüm öğretim aşamalarında bulunan öğrencilerin anlayabileceği bir dil kullanılmıştır.” Sözlükten iki örnek:

“*Ha anan ölmüş öksüzün ha baban* (s. 121): Anlamca esasta aynı olan şeylerin, şekilce değişikliğinin bir değer taşımadığını belirtiyor.

“*Hac senesi gibi uzadı* (s. 121): Pek sıkıcı, üzücü şekilde uzayan, sabırsızlık doğuran şeyler için söylenir.”

Bu sözlük, H. Fethi Gözler ve Ö. Asım Aksoy'un deyim sözlüklerinden önce en geniş, anlamları verilmiş deyimler sözlüğüdür. Öncü sözlüktür denebilir.

• Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı); *Açıklamalı Atasözleri*, İstanbul 1971, Latin Mat., 99 s., Gen. 2. bs. İstanbul 1973, Hilal Mat., 128 s., Hür Yayınları: 62.

İlk baskıda bin, ikinci baskıda da bin yüz kadar atasözü anlamları verilerek alfabetik sıralanmıştır. Aksoy'un açıklamalı atasözleri sözlüğünün yayımlandığı yıl, onun verdiği anlamlar görülmeden baskıya hazırlandığı anlaşılıyor. Bazı sözlerin açıklamalarına, eski geleneğe uyularak şairlerden (çoğu halk şairi) beyitler eklendiği görülmektedir. Birinci baskıdan iki örnek:

“*Her yiğidin gönlünde bir aslan yatar* (s. 54).

Herkesin kendisine göre bir ülküsü, ulaşmak istediği bir emeli vardır.

‘Kimsenin kimseye uymaz iç yüzü

Herkesin gönlünde bir aslan yatar’

Adanalı Ziya

Yüklü eşek anırmaz (s. 97).

Çalışan insanın gereksiz konuşmalarla gevezeliklere zamanı yoktur.”

• Ali Doğanay; *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1973, Güvendi Mat., 279 s.

Kitapta anlamları verilmiş 2.000 dolayında söz bulunmaktadır. Yazarın Ö. A. Aksoy’un 1971 sözlüğünü görmediği kaynaklar bölümünden anlaşılıyor. Her atasözünün önce karşılığı sonra da yan anlamı verilmeye çalışılmıştır. İki örnek:

“Akıl kimde ise devlet ondadır (s. 42).

K: Akıllı kimseler, varlıklı ve üstün makam sahibi olurlar.

Y: Aklımızı iyi kullanmalıyız. Ancak bu suretle varlık ve mutluluğa kavuşuruz.

Devlet adama ayağıyla gelmez (s. 117).

K: İnsanlar, varlığa çalışmakla kavuşurlar.

Y: Varlıklılık, rahat hayat çalışmakla olur.”

• H. Fethi Gözler; *Örnekleleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*; İstanbul 1975, İnkılap ve Aka Bsm., 408 s., İnkılap ve Aka Kitabevi Yayını.

Aksoy’un 1976 baskılı genel *Deyimler Sözlüğü*’nden önce en geniş, bütün sözlerin anlamları verilmiş, bazılarının tanıkları, cümle içinde kullanılışları gösterilmiş en tamam sözlüktür. Genel deyim sözlüklerinin ikinci öncüsüdür denebilir. İçinde 6.870 deyim yer almaktadır. Üç örnek:

“İğne deliğinden Hindistan’ı seyretmek (s. 211): Küçük bir olaydan büyük anlamlar çıkarmak.

İkisini bir tahtada alıp gitmek (s. 213): Birlikte ya da az ara ile ölmek.
‘Ocaklardan irak, ikisini bir tahtada alıp gidince!’ Eflatun Cem Güney

Sıtma görmemiş ses (s. 330): Kulağı hırpalayacak kadar gür ve kalın ses.

‘Bu çocukların köylüleri, bizi sıtma görmemiş sesleriyle karşılayacaktır.’ F. R. Atay”

c. Yayımlanmamış bazı kaynaklarda anlam verme:

İleri, Bayrı, Aksoy ve Özön’ün atasözü ve deyimlere anlam verme olayını başlattıkları 1924-1950 yılları arasındaki dönemde iki derleyicinin daha hazırladıkları ancak yayımlanmamış sözlüklerinde benzeri adımlar attıkları görülmektedir. Bunlardan ilki makalemizin III. Bölümünde eserinden söz ettiğimiz Hüseyin Şevket Aydüz’dür. Aydüz’ün 1945 yılında tamamlayıp TDK’ye teslim ettiği, kitaplığında hizmete sunduğu *Halk Tabirleri* adlı deyim sözlüğünde, sözlerin anlamları verildiği gibi genellikle cümle içinde kullanılışları da günlük konuşmalarda gösterilmiştir.

Çalışmada deyimlerin arasına çok sayıda atasözü de karışmıştır. Sözlükten iki örnek:

“Konya’da helva, babanın canına değsin (s. 176).

Derhâl yapılmayacak ve olmayacak bir şey vadedenlere söylenir. Kibar bir halk sözüdür. Misal:

-Haydi yahu şu pastaları dolaptan çıkar da yiyelim. Bana İstanbul’dan Hacıbekir şekeri gelecek. O zaman ben de sana ikram ederim.

-Oooh ne âlâ! Konya’da helva, babanın canına değsin.

Her adam yapamaz, er adam yapar (s. 132) [Atasözüdür.]

Sözünde duran herhangi bir mert adamı tarif ederken söylenir, maruf bir halk tabiridir. Misal:

-Biga Müftüsü Mehmet Erdem, yirmi yıl sigara içtikten sonra terk etti. Bunu her adam yapamaz, er adam yapar. Ne azim değil mi?”

TDK Kitaplığındaki yayımlanmamış diğer sözlük çalışması ise Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun 1946 yılında tamamladığı *Türkçe Deyimler Sözlüğü*’dür. Dört ciltten oluşan bu çalışma hakkında da III. Bölümde ayrıntılı bilgi vermiştik. İstanbul’da halk ağzından yirmi yılda derlenen deyimlerden oluşmaktadır. Sözlerin anlamları verilmiş, günlük konuşma dilinde nasıl kullanıldıkları bir veya iki örnekle gösterilmiştir. İçinde çok sayıda atasözü vardır. Bu çalışmadan da bir atasözü bir deyim örneği olarak verelim:

“Çabalama kaptan ben gidemem (C I, Ç/1).

Ağır, iş görenlere ve tembellelere kinaye ve sitem olarak.

-On gündür dosyaları yoluna koyamadın. Çabalama kaptan ben gidemem. Sen iş göreceksin ama iş işten geçecek.

Çabuk çırak olan çabuk tezgâh devirir (C I, Ç/1). [Atasözü]

-Okuldan çıkar çıkmaz laboratuvar şefi oldu. Çabuk çırak olan çabuk tezgâh devirir. Atölyede düzen bırakmadı.”

TTK Kitaplığında da benzeri çalışmalar bulunmaktadır.

Sonuç

Konuyu müstakil, genel atasözü ve deyim sözlükçülüğü çerçevesinde ele aldığımızda ulaştığımız, taradığımız kaynaklardan bugün itibarıyla elde ettiğimiz bilgilere göre; dört bölüm sonunda ulaştığımız verileri şöyle özetleyebiliriz.

a. Osmanlı döneminde, 1480’den itibaren günümüze intikal eden yazma eserlerde atalar sözü, Oğuzname genel başlığı altında atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş, ancak divan şiirinde ya anlam karşılığı ya da yansıması beyitlerle desteklenmiş liste sözlükçülüğü evresi yaşanmıştır.

1819’da *Turfetü’l-Emsâl*’le atasözlerinin şerh edilmesi aşamasına geçilmiştir.

b. 19. yüzyılın ikinci yarısında yazmalardaki gelenek basma eserlerde de geliştirilerek sürdürülmüş, manzum örneklere nesir parçaları da eklenmiş, halk ağzından derlemelerle (A. Vefik Paşa’nın eseri gibi) söz sayısı artırılmıştır. Liste sözlükçülüğü ve manzum örnekler kullanma, anlam vermeme basma eserlerin de temel özellikleridir.

c. Cumhuriyet döneminin 1923-1950 yılları arasında M. Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön ve M. Ali Ağakay’ın sözlük çalışmalarında atasözü deyim ayrımında önemli adımlar attıkları, anlam vermeyi gündeme getirdikleri görülmüştür.

ç. M. Esat İleri’nin 1924 tarihli *Kinâyât*’ında başlayan, mahallî atasözü deyim sözlüklerinde gelişen anlam verme girişimi, 1943’te Mustafa Nihat Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ve 1949’da Mehmet Ali Ağakay’ın *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* ile ileri bir safhaya taşınmıştır.

d. Özön ve Ağakay’ın sözlüklerinin basıldığı yıllarda TDK Kitaplığına Hüseyin Şevket Aydüz’ün hazırladığı *Halk Tâbirleri* ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun hazırladığı *Türkçe Deyimler Sözlüğü* eserleri girmiştir. Bu eserlerde de deyimlere anlam verilmiş, onların cümle içinde kullanılışları gösterilmiştir. TTK Kitaplığında da benzeri yayımlanmamış çalışmalar vardır.

e. TDK’nin 1953-1959 yılları arasındaki atasözü ve deyim derlemeleri; geniş kapsamlı, genel, anlamları verilmiş, atasözü deyim ayrımı daha sağlam yapılmış sözlüklerin hazırlanmasına önemli katkıda bulunmuştur. Yine Müstecip Ülküsal ve A. Battal Taymas’ın Ankara’da basılan yurt dışı Türkleriyle ilgili sözlükleri de yararlı olmuştur.

f. TDK’nin kurumsal çalışma olarak genel atasözü deyim sözlükçülüğünde Ömer Asım Aksoy vasıtasıyla 1971 ve 1976 yıllarında son aşamaya ulaştığı dönemde Ali Doğanay, H. Fethi Gözler ve Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı) da süreci hızlandıran sözlüklere imzalarını atmışlardır.

Kaynakça

Abdülahad Nuri (1923). *Atalar Sözü*. Kastamonu Vilayet Mat., 65 s.

Aksoy, Ö. A. (1933). *Gaziantep Dilinin Tetkiki*. Gaziantep, 214 s.

Aksoy, Ö. A. (1952). “Atasözleri ve Deyimler Hakkında I”. *Türk Dili*, 14, 11/1952, 91-94.

Aksoy, Ö. A. (1971). *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü I/Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Ü Bsm., 392, TDK Yayınları: 325.

- Aksoy, Ö. A. (1976). *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü 2/Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Ankara Ü Bsm., 399-968, TDK Yayınları: 325/2.
- Akün, Ö. F. (1989) “Ahmet Vefik Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C II, İstanbul, 143-157.
- Arslan, M. (2019), *Hâlis Efendi: Turfetü'l-Emsâl/Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü*. 290, Ankara: Grafiker Yayınları: 307.
- Aybars, N. (1948-49). “Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Atasözleri ve Öğütler”. İstanbul Ü Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, XI+143+XI s., İstanbul Üniversitesi Kitaplığı Tezler Bölümü: 1706.
- Bayat, A. H. (1992). *Oğuzname (Emsâl-i Mehmedali)/XV. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Haz. Samed Alizade. 128, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Beyzadeoğlu, S. (2002). “Şinası'nın Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'sinde Yer Alan 122 Fransızca Atasözü ve Deyim”. *Türk Kültürü*, S 469, 5/2002, s. 299-309.
- Beyzadeoğlu, S. (2003). Şinasî: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*, İstanbul 264 s., MEB Yayını.
- Beyzadeoğlu, S. A., Gürgendereli, M., Günay, F. (2004). *Edirneli Ahmed Bâdi Efendi: Armağan/Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler*. Cambridge, XI-VIII+332 s. Harvard Üniversitesi Yayını.
- Birtek, F. (1944). *En Eski Türk Sıvları*. Ankara, 120 s., TDK Yayınları: II.20.
- Boratav, P. N. (1954). “Quatre-Vingt Quatorze Proverbes Turcs du XVe Siècle, Restes Inédits/15. Yüzyıla Ait Yayınlanmamış 94 Atasözü”. *Oriens*, 7/2, Dec. 1954, 223-429.
- Böler, T. (2017). “Kitâb-ı Atalarsözü Adlı Eser Üzerine”, *Atatürk Ü Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları/Makaleler*. 339-370. Erzurum: Atatürk Ü Yayınları:1224.
- Buluç, S.(1978). “Eski Bir Elyazmasında Bulunan Türk Atasözleri”. *Ömer Asım Aksoy Armağanı*. 317, Ankara: TDK Yayınları: 449.
- Ceyhan, Â. (1998). “Eski Bir Atasözleri Kitabı”. *Bir*, 9-10, 109-132.
- Ceyhan, Â. (2010). “Hıfzı'nın Manzûme-i Emsâl'i yahut Türk Atasözleri ve Deyimlerinin Havas Diline Çevrilmiş Hâli”, *Journal of Turkish Studies*, 34/1, June 2010, 85-119.
- Çınar, Y. (1996). Hazihi'r *Risâleti min Kelimât-ı Oğuznâme el-Meşhûr bi-Atalar Sözü*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Diez, H. F. von (2018). *Oğuz Tepegöz'ü/Dede Korkut Oğuznameleri ve Atalar Sözü Üzerine İlk Çalışmalar* (Çev. Hasan Güneş). 238. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Duymaz, R. (2005). *Ahmet Vefik Paşa: Müntehabâ't-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü*. 226, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları Türk Dili ve Edebiyatı Dizisi: 3.
- Elçin, Ş. (1977). *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. 367 Ankara: KB MİFAD Yayınları:24.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat: 224.
- Erenoğlu, D. (2007). “Güvâhî'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V. 2/4 Fall 2007, 1150-1166.
- Gökıyay, O. Ş. (1938). *Dede Korkut*. İstanbul: 2+LXXXVII+172 s.
- Gürgendereli, M. (2003). “Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye: Atalar Sözü”. *Bilge, Yaz* 37, 68-74.
- [İleri], Esat (1924). *Türk Dilinde Kinâyât*. İzmir: Ahenk Mat., 26.

- İleri, E. (2017). *Türk Dilinde Darbimeseller* (Bs. Haz. Fatih Atak). İstanbul: Beyan Yayınları, 141.
- İslamoğlu, A. (2010). “TTK Kütüphanesinde Bulunan El Yazması Bir Eser: Atalar Sözü Külliyyatı”. *Ankara Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51, 1/2010, 273-293.
- İzbudak, Veled Çelebi (1936). *Atalar Sözü*. İstanbul: TDK Yayınları: 30.
- Kâşgarlı Mahmud: *Dîvânu Lugâti’l-Türk* (2014). (Haz. A.B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu). Ankara: TDK Yayınları: 1120, 995.
- Küçük, M. (2010). “Türk Dünyasından Derlenmiş Bir ‘Atalar Sözü’ Kitabı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/1. Ankara, 141-176.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları: 114, 398.
- Özkan, İ. (2014). “Hazîhi’r-Risâleti min Kelimât-ı Oğuznâme el-Meşhûr bî-Atalar Sözü”. 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu-Bildiriler*. İstanbul, 21-23.
- Öztelli, C. (1952). “Kitaplar/Mustafa N. Özön: Türk Atasözleri”. *Türk Dili*. 13, 10/1952, 44-50.
- Parlatır, İ., Çetin, N. (2005). Şinasî: Bütün Eserleri/ *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*. 177-355. Ankara: Ekin Kitabevi [3.baskı 1302/ 1885’ten aktarma]
- Tan, N. (2020). “Bolu Atasözleri Üzerine Bir Kaynak: Atasözleri ve Söz Çalımları”. *Türk Dili*. 819, 3/2020, 64-73.
- Tıraş, Y. C., Ertürk, H. İ. (2017). “Gümülcineli Esad Efendi ve Türk Dilinde Kinâyât Adlı Eseri”. *Journal of Turkish Language and Literature*. V 3, 1.2, Spring 2017, 235-258.
- Türkmen, F. (1989). *Letâif-i Nasreddin Hoca (Burhaniye Tercümesi)*, *İnceleme, Şerh*. Ankara: KB MİFAD Yayınları: 109. 102 s.
- Ünal, M. (2015). “Hıfzî’nin 16. Yüzyılda Yazdığı Atasözleri Derlemesi: Manzûme-i Durûb-ı Emsâl”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 35, Ağustos 2015, 101-126.
- Yılmaz, A. (1999). “Müstakim-zâde ve Durûb-ı Emsâl’inin Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 6, 225-271).

Extended Summary

It is very important to give meaning to the vocabulary compiled in proverbial science (paremiology) and phraseology studies. Because, in these stereotypical word entities, it is dominant to be used in a different sense other than the real meaning. This situation is also expressed in metaphor and translation terms. It is rare to see more than one meaning of a word. Proverbs and idioms are a natural result of a cultural structure that the majority of the people used frequently and learned their meanings during the periods of oral culture.

Based on our present knowledge, the oldest example of the self-contained proverb idiom lexicography in Turkey belongs to the year 1480 and it is called *Kitâb-ı Atalar Sözü* (Book of Proverb). In the first manuscript proverb idiom works in the semi-lexical order organized in the Ottoman period, proverbs and idioms were listed under the general heading of “proverbs (word of ancestors)” or *Oghuzname* without giving their meaning. After this stage, it was observed that couplets, verses and quatrains that were reflected in the poems of divan poets were added to the words. This list, in which the words are listed according to the Arabic alphabet, was published in XVIth-XIXth century in Europe during the lexicography phase. We know that more than 25 proverbs idioms were mixed in the century, and a dictionary of Turkish ancestor words was also published.

It is essential to give meaning to word entities in dictionaries. For this reason, we consider the list method in the first Ottoman writing proverbial idiom dictionaries as a beginning and a determination. We consider the work of *Turfetü'l-Emsâl*, which Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi has compiled from his hometown in 1819, to give meaning of 76 proverbs through commentary, as an important step.

After this development at the beginning of the 19th century, it was seen that new steps were taken one after the other in the proverbial idiom lexicography. Divan poets continued to be interested in the proverb and there were those who transferred Turkish proverbs to divan poetry (such as Edirneli Hıfzî).

It is noteworthy that in Edirneli Ahmed Bâdi Efendi's dictionary that he wrote between 1874-75, there were 5,675 proverbs, idioms and 5,106 couplets belonging to 478 poets in which they were used. Here, list lexicography understanding continues.

The most important development of the 19th century was the publication of the first proverbial idiomatic dictionaries printed in the printing house. These printed dictionaries that contain proverbs and idioms without distinction and whose meanings are not explained are as follows:

Vâcîd (Ahmed Vâcîd Efendi): *Durûb-ı Emsâl*, 1275/1858.

Şinasî: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*:

1st edition Dersaadet (Istanbul) 1279/1863 (1.500 words)

2nd edition Dersaadet (Istanbul) 1286/1870 (2.500 words)

3rd edition (with Ebuzziya Tevfik) Dersaadet (Istanbul) 1302/1884-1885 (4.006 words).

Ahmed Vefik Paşa:

1st edition *Atalar Sözü-Türkî Durûb-ı Emsâl*, İstanbul 1288/1871.

2nd edition *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü*, Bursa 1882 (8000 words).

Tekezade Mehmed Said: *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yahud Atalar Sözü*, İstanbul 1311/1895 (5.742 words).

After these printed works, at the beginning of the 20th century, two more important divan poetry examples about proverbial idioms compilation studies were carried out. They are important in terms of the abundance of vocabulary and richness of examples:

Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı: *Atalar Sözü Mecmuası*, 1898-1920.

Ali Emîrî Efendi: *Durûb-ı Emsâl*.

We see that general proverb idiom meaning case in mixed or separate dictionaries started and developed in the Republic period. However, dictionary layout which contained some examples reflected in divan poetry which were proverb idiom mixed, meaning not given and were arranged according to the Arabic alphabet inherited from the Ottoman period was maintained for a while.

The beginning of the act of giving meaning to proverbs goes back to the famous dictionary *Dīwān lughat at-Turk* of Mahmud al Kashgari, which was completed in 1074. In this dictionary, it is seen that the meanings of some words are used were explained and as well as contains some arguments / proverbs between times. The meaning of about 290 proverbs has been given. Unfortunately, the Ottoman authors did not see this dictionary. If they had seen it, we can say that the Ottoman period ancestors writing lyrics would have been arranged differently.

In the first twenty years of the Republic of Turkey, we see that three names came to the fore in terms of proverbs and attempts to give meaning to idioms: Mehmet Esat İleri, Mehmet Halit Bayrı and Ömer Asım Aksoy. Among them, Mehmet Esat İleri (1882-1957) gave the meanings of 452 idioms and words that he compiled from the public in his book *Türk Dilinde Kinâyât*, which he published in İzmir in 1924. Mehmet Halit Bayrı (1896-1958) used the term “meaning (tâbir)” for idioms in his book, *İstanbul Argosu ve Halk Tâbirleri*, published in İstanbul in 1934, explained the meaning of more than 500 idioms and showed their use in spoken language. Ömer Asım Aksoy (1898-1993) started to give meaning of proverbs and idioms in two dictionaries published in 1940 and 1941:

Gaziantep Ağzı Üzerine Etütler: Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü: Ankara 1940.

Gaziantep Ağzında Atasözleri: Ankara 1941.

The works of Ömer Asım Aksoy were published by the TLS (Turkish Language Society), thus the Institution’s proverbial idiomatic lexicon has actually started. In the following years, Aksoy became one of the most important experts in the business of compiling proverbs and idioms and editing dictionaries. His following published dictionaries *Atasözleri Sözlüğü* in 1971 and *Deyimler Sözlüğü* in 1976

by TLS have been adopted as dictionaries of first proverbial idioms, which are comprehensive and the general, proverb-idiom distinction are made and subsequently have been expanded new editions in the market. They are also at the top of the dictionaries used by students in schools.

Before *Atasözleri Sözlüğü* (1971) and 1976 *Deyimler Sözlüğü* (1976) prepared by Ömer Asım Aksoy on behalf of the TLS, it is necessary to mention some other works that stood out between 1934 and 1976, maturing and supporting Aksoy's initiatives. It is seen that the meanings of proverbs and idioms discussed in these studies are given. They are followed as in the order of publication:

Mustafa Nihat Özön: *Türk Tâbirler Sözlüğü/A-D Harfleri*, İstanbul 1943.

Mehmet Zeki Pakalın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü/I-II-III*, İstanbul 1946, 1951, 1954.

Mehmet Ali Ağakay, *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949.

H. Fethi Gözler: *Taranarak Hazırlanan Türkçe Deyimler, Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966.

Şaban Sezgin: *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1969.

Ali Doğanay: *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1971.

Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı): *Açıklamalı Atasözleri*, İstanbul 1971.

Ali Doğanay: *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1973.

H. Fethi Gözler: *Örnekleleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1975.

As a result, the studies of giving meaning to proverbs, which started in 1074 in DLT (*Dīwān lughat at-Turk*), passed to the second stage with word determination studies in the Ottoman period. This stage is dominated by proverbial idiomatic complex, meaningless alphabetical lists of words. In 1819, words began to gain meaning through annotation. In the Republic of Turkey period, the distinction between proverb and idiom was made, and their meaning began to be given. Founded in 1932, TLS has done its part in compiling proverbial idioms, giving their meanings and preparing and publishing their dictionaries, and has become a pioneering organization.

